Literary Interdisciplinary Research, Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS)
Biannual Journal, Vol. 8, No. 2, Autumn and Winter 2026-2027, 167-201
https://www.doi.org/10.30465/lir.2024.49913.1917

Abandonment Literature:

A Neglected Type in Children's and Adolescent Literature (Case Study: Narrative Prose Texts in the Roshd-e-Danesh-Amouz magazine of the 1360s)

Maryam Sharifnasab*

Maliheh Rashidi**

Abstract

Sometimes natural disasters (such as floods, earthquakes, etc.) and also social, political, and economic crises, etc. force people or families to leave their residences and settle in another place. This displacement is sometimes voluntary and sometimes compulsory. The emotional effects of this voluntary or compulsory distance from the hometown, show itself in literature and produce two types of migration literature and abandonment literature. Only migration literature has been explored by far. This research intends to introduce a neglected type of literature, which is called "Abandonment Literature". The statistical population investigated in this research was the prose narrative texts in the Roshd-e-Danesh-Amouz magazine of the 1360s; on one hand, Iran was involved in the crisis of imposed war in the mentioned decade, and on the other hand, in these magazines, the narrative prose of both students and adults (for the children's audience) has been recorded, and it gives the possibility to examine the difference between children's and adults' views on this category. The research method in this article is analytical-descriptive based on content analysis and theoretical framework, exploratory and unprecedented. The

* Associate Professor of Persian Language and Literature, Research Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran (Corresponding Author), msharifnasab@yahoo.com

** Ph.D in Persian Language and Literature, Research Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran, maliheh.rashidi67@gmail.com

Date received: 07/09/2024, Date of acceptance: 05/11/2024

achievement of this research is extracting and explaining the components of migration literature, such as: time, place, language, hope for the future/hope to return and new heroes, and examining the similarities and differences of these components with migration literature.

Keywords: Children's and Adolescent Literature, Immigration Literature, Abandonment Literature, Roshd-e-Danesh-Amouz magazines, 1360s.

Introduction

This study aims to identify and conceptualize “the literature of displacement” as a distinct category in relation to migration literature by examining narrative prose texts published in *Roshd-e DaneshAmouz* magazine during the 1980s. Coinciding with the Iran–Iraq War, this decade witnessed large-scale internal displacement in Iran, making it a significant historical and sociocultural context for examining the lived experiences of displaced individuals, particularly children and adolescents.

In literary studies, human mobility has predominantly been examined through the concept of migration literature, which generally addresses the experience of leaving one's homeland and settling in another country. By contrast, internal displacement has received greater attention in fields such as geography and anthropology and has rarely been conceptualized as an independent category in literary studies. Consequently, this study seeks to distinguish the literature of displacement from migration literature by examining their shared features and distinctive characteristics. The central research question is: What constitutes the literature of displacement, and which elements distinguish it from migration literature?

Materials and Methods

This study adopts a descriptive–analytical approach and uses content analysis within an exploratory framework. The research corpus consists of narrative prose texts published in *Roshd-e DaneshAmouz* magazine during the 1980s. The analysis focuses on the representation of displacement and migration, examining their thematic, experiential, and narrative characteristics to identify both shared elements and distinguishing features. Given the exploratory nature of the study and the limited direct theoretical precedent for conceptualizing the literature of displacement

as an independent literary category, the analysis seeks to establish a conceptual basis for differentiating the two literary forms.

Results

The findings reveal four major thematic elements shared by the literature of displacement and migration literature: nostalgia, estrangement, recollection of memories, and identity crisis. These elements reflect emotional and psychological responses to separation from a familiar place. In both literary forms, characters experience a sense of liminality between past and present and attempt to reconstruct their identities through memory and their continuing connection to their place of origin.

The analysis further identifies six characteristics that distinguish the literature of displacement from migration literature:

1. Time: Displacement is generally represented as temporary and transitional, accompanied by the hope of eventual return, whereas migration is more often associated with permanent or long-term relocation.

2. Place: Displacement occurs within national boundaries, generally preserving a shared national and cultural framework. Migration, by contrast, often involves greater geographical and cultural distance and requires adjustments to new social and cultural environments.

3. Language: In displacement narratives, the continuity of a shared official language generally limits linguistic barriers, with differences often confined to dialects and accents. In migration literature, encountering a new language may become a significant challenge to identity.

4. Hope and Return: The hope of returning home is a central motif in the literature of displacement, providing characters with meaning and motivation. In migration literature, this hope may diminish or be replaced by efforts to adapt to the host society.

5. Contemporary Heroism: Particularly in wartime narratives, the literature of displacement represents contemporary heroes, including soldiers and martyrs, as figures who contribute to collective identity and sustain hope. Unlike mythological heroes, these figures are grounded in recognizable experiences of everyday life.

6. Law and Politics: Domestic displacement generally occurs without requiring individuals to adapt to an entirely different national legal and political system.

International migration, by contrast, may involve substantial adjustments to new legal and governmental frameworks.

The findings also indicate that narrative perspective and voice are influenced by the narrator's age and social position. Children's narratives tend to emphasize longing, fear, and unfamiliarity while retaining elements of hope and trust in heroic figures. Adult narratives, in contrast, more frequently interpret displacement in relation to social, political, and economic circumstances and may adopt patriotic or epic tones.

Furthermore, displacement is often represented as a collective experience involving families and communities, whereas migration is more frequently portrayed as an individual experience. The literature of displacement also demonstrates an introspective and nationally oriented character, contributing to the expression of empathy, historical documentation, and public awareness of displaced people's experiences. Migration literature, by comparison, may serve national, intercultural, and international functions.

Discussion

The findings suggest that, although the literature of displacement and migration literature share important thematic concerns, including nostalgia, estrangement, memory, and identity crisis, they differ in the spatial, temporal, linguistic, and sociopolitical conditions shaping their narratives. The distinction between the two forms therefore extends beyond geographical location to encompass the characters' lived experiences, expectations of return, relationships with collective identity, and modes of literary representation.

The emphasis on temporary relocation, the preservation of national and cultural continuity, and the possibility of return distinguishes the representation of displacement from narratives centered on migration and adaptation to a different national context. In addition, the prominence of family and collective experience, contemporary heroism, and national belonging in the examined texts indicates that the literature of displacement can be understood through a specific set of thematic and narrative characteristics. Differences between children's and adults' narratives further demonstrate the importance of age and social position in shaping literary representations of displacement.

Conclusion

This study proposes the literature of displacement as a distinct literary category that cannot be adequately understood merely as a subset of migration literature. By identifying four shared thematic elements and six distinguishing characteristics, the research establishes a conceptual basis for differentiating the two forms of literary representation. The findings highlight the importance of historical context, collective experience, the prospect of return, and national and cultural continuity in shaping displacement narratives. This conceptual framework may provide a basis for further research in children's and young adult literature, war literature, and cultural studies, particularly in contexts characterized by internal displacement.

Bibliography

Ahmadzadeh, Shideh (2012), “Immigration in Literature and Art: A Collection of Articles on Literary and Art Criticism”, Tehran: Sokhan [In Persian].

Barthes, R. (1973), "Interpretive Criticism", translated by Mohammad Taqi Ghiyasi, first edition, Tehran: Amir Kabir [In Persian].

Bateni, Mohammad Reza (1980), "Language and Thought: A Collection of Linguistic Articles", 4th edition, Tehran: Farhang-e-Moaser [In Persian].

Carnava-Torabi, Dominic and Marzieh Khazaei (Fall and Winter 1401), "Emigration, Alienation or Multi-Culturalization: A Comparative Study of Two Novels: The Secret of Return and Land of Nooch", Review of Foreign Language and Literature, No. 27, pp. 79-100.

Eftekhari, Mohammad (2019), “The Sorrow of Strangeness and Homelessness”, Tehran: Fenjan Publishing House [In Persian].

Encyclopedia of Persian Literature (1997), edited by Hassan Anousheh. Volume 2, first edition, Tehran: Printing and Publishing Organization [In Persian].

Eshghi Sardehi, Ali (2021). “A Study of Max Weber’s Theory of Social Action in Akbar Radi’s *Staircase* Play,” *Literary Interdisciplinary Research*, Institute for Humanities and Cultural Studies(IHCS) Semiannual Journal, Volume 3, Issue 6, Pages. 220- 255 [In Persian].

Dehkhoda, Ali Akbar (1958), "Dehkhoda Dictionary", Tehran: Dehkhoda Institute [In Persian].

Frank, soren. (2008), migration and literature. New York: PalgraveMacmillan.

Hafez, Shams-e-Din Mohammad (1996), "Hafez in the Shadow of the Shadow", 6th edition, Tehran: Karname Publishing House [In Persian].

Ghobadiani, Naser Khosrow (1978), Divan of Hakim Naser Khosrow Ghobadiani, edited by Mojtaba Minovi and Mehdi Mohaqeq, Volume 1, Tehran: Amir Kabir [In Persian].

Mishra, Sudesh. (2002), “Diaspora Criticism”, in Introducing Criticism at the 21st Century, ed. Julian Wolfreys, Edinburgh, Edinburgh University Press.

Modarresi, Yahya (2014), "Language and Immigration: Linguistic Consequences of Iranian Immigration to America", Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies [In Persian].

Moshiri, Rahim (2008), "Geography of Nomadism", 10th edition, Tehran: Samt [In Persian].

Nojomian, Amir Ali (2012), "(Expanding the Experience of Immigration and Childhood Imagination: A Reading of the Film Wings of Desire)" in: Immigration in Literature and Art. Tehran: Sokhan, pp. 135-153.

Nojomian, Amir Ali (2010), "(The Experience of Migration and the Paradox of Similarity and Difference) in Cultural Semiotics: A Collection of Articles on Literary-Artistic Criticism", Tehran: Sokhan.

Okhovvat, Ahmad (2019), "Patterns of Memory: A Review of Memoir Literature." Secondedition, Tehran: Goman Publishing [In Persian].

Rahimi, Abolghasem and Mostafa Bagheri and Jafar Tavana Elmi (Spring 2015), "The Sorrow of Homeland (Nostalgia) in the Poems of Mohammad Reza Shafi'i Kadkani", Quarterly of Literary and Rhetorical Research, No. 2 (10th issue), pp. 45-61.

Rastegarfasai, Mansour (2009), "Myths of Embodying", second edition, Tehran: Research Institute for Humanities and Cultural Studies [In Persian].

Rezaee, Somayeh; Fasaee, Jafar (2022). "A Comparison of Needs (Survival, Love, Fun, Freedom, and Power) in Selected Children's and Adolescent Stories Based on Glasser's Theory," *Literary Interdisciplinary Research,* Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS) Biannual Journal, Vol. 4, No. 8,182-221 [In Persian].

Sak, Kriangsak, and Kitty Šeizri (2014), *International Criminal Law*, translated by Behnam Yousefian and Mohammad Esmaeili, Tehran: Samt [In Persian].

Tafreshi Motlaq, Leila (Spring 2010), "Postcolonial Studies of Immigration Literature", Journal of Political Science (Karaj Azad University), No. 10, pp. 211-222.

Tondrosaleh, Shahrokh (2019), "Writing in Abroad: Essays on Literature in Today's World", Tehran: Gostareh Publishing House [In Persian].

Tolan, Michael (2004), "A Critical-Linguistic Introduction to Narrative", translated by Abolfazl Horri, Tehran: Farabi Cinema Foundation [In Persian].

Vafaei, Abbas Ali (2008), "Travel in the Mirror: A Critique and Study of Contemporary Literature", Tehran: Sokhan [In Persian].

Wilferd, L. et all. (1991), "A Guide to Literary Criticism Approaches," translated by Zahra Mihankhah, Tehran: Etelaat [In Persian].

Yazdani, Keyghobad (2008), An Introduction to the Literature of Immigration and Exile, Tehran: Cheshmeh Publishing [In Persian].

Zanjani, Habibollah (2013), "Migration", third edition, Tehran: Samt [In Persian].

پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
دوفصل‌نامهٔ علمی (مقالهٔ پژوهشی)، سال ۸، شمارهٔ ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۵

ادبیات کوچ:
خردگونه‌ای مغفول در ادبیات مهاجرت در کودک و نوجوان
(مورد مطالعه: متون روایی منثور در مجلهٔ رشد دانش‌آموز دهه ۶۰)

مریم شریف نسب*
ملیحه رشیدی**

چکیده

بحران‌های طبیعی (همچون سیل، زلزله و...) و نیز بحران‌های اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و... گاهی افراد یا خانواده‌ها را ناگزیر از ترک محل زندگی و سکونت در مکانی دیگر می‌کند. این جابه‌جایی، گاه خودخواسته و گاه، اجباری است. تاکنون تأثیرات عاطفی این دوری خودخواسته یا اجباری از زادگاه، در ادبیات، با عنوان «ادبیات مهاجرت» بررسی شده است. این پژوهش در نظر دارد برای نخستین بار به معرفی خردگونه‌ای مغفول در ادبیات مهاجرت بپردازد که آن را «ادبیات کوچ» نامیده‌ایم. جامعهٔ آماری مورد بررسی در این پژوهش، متون روایی منثور در مجلات رشد دانش‌آموز دههٔ ۶۰ بوده است؛ زیرا از یک سو ایران در دههٔ مزبور، درگیر بحران جنگ تحمیلی بوده است و از سوی دیگر، در این مجلات هم نثرهای روایی دانش‌آموزان و هم بزرگسالان (برای مخاطب کودک) ثبت شده و امکان بررسی تفاوت نگاه کودکان و بزرگسالان به این مقوله را می‌دهد. روش پژوهش در این مقاله، تحلیلی-توصیفی با تکیه بر تحلیل محتوا و چارچوب نظری، اکتشافی و بی‌پیشینه است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد مؤلفه‌های نوستالژیا، غربت، مرور خاطرات و بحران هویت میان ادبیات مهاجرت و کوچ، مشترک و شش مؤلفهٔ زمان، مکان، زبان، امید

* دانشیار زبان و ادبیات فارسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران (نویسندهٔ مسئول)،
msharifnasab@yahoo.com
** دکتری زبان و ادبیات فارسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران،
maliheh.rashidi67@gmail.com
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۱۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۱۴

به آینده/ امید به بازگشت و قهرمان‌سازی‌های نوین، قوانین و سیاست‌ها وجه ممیز ادبیات کوچ و مهاجرت است.

کلیدواژه‌ها: ادبیات کودک و نوجوان، ادبیات مهاجرت، ادبیات کوچ، مجلات رشد دانش‌آموز، دههٔ ۶۰.

۱. مقدمه

آدمی حق دارد در جایی که متولد شده، بالیده و بدانجا احساس تعلق خاطر دارد، زندگی کند و از هر نوع جابه‌جایی اجباری در امان باشد؛ اما در گذر زمان، بشر بنابر شرایط غیر قابل تحمل به جابه‌جایی تن داده است.

جابه‌جایی درونی یا بیرونی با دلایل مختلفی مانند جنگ، انقلاب، نبودن امنیت و فرصت‌های اجتماعی- فرهنگی، اجتماعی- اقتصادی، احساس بیگانگی با فرهنگ غالب و... صورت می‌گیرد. در سرزمین ایران می‌توان دست‌کم شش دورهٔ برجسته در تاریخ جابه‌جایی انسانی برشمرد: دورهٔ ورود اسلام به ایران، حملهٔ مغول، دورهٔ صفویه، دورهٔ قاجار، دورهٔ پهلوی نخست و دوم، و دورهٔ معاصر (آغاز جنگ عراق و ایران تاکنون).

دل‌کندن از موطن و ترک وطن، رفتن از سرزمینی به سرزمین دیگر و به‌طور کلی جابه‌جایی انسانی از مکانی مألوف به مکانی نامأنوس، طبیعتاً عوارض عاطفی و روانی خاص خود را دارد و بازتاب آن را می‌توان از دیرباز در ادبیات یافت:

ای غریب آب غریبی ز تو بربود شباب — وز غم غربت از سرْت بپرّید غراب
گرد غربت نشود شسته ز دیدار غریب — گرچه هر روز سر و روی بشوید به گلاب
هر درختی که ز جایش به دگر جای برند — بشود زو همه آن رونق و آن زینت و آب

(ناصرخسرو قبادیانی، قصیدهٔ ۸۶: ۱۸۶ و ۱۸۷)[۱]

شاعران و نویسندگان بسیاری با خلق آثار ادبی نظم و نثر (داستان، خاطره، روایت، گزارش، زندگی‌نامه و...) به بیان دوری از وطن، غم غربت، مرور خاطرات و... پرداخته‌اند تا همواره موجب تسکین و التیام روح ناآرام خود و کسانی باشند که در طول تاریخ در شرایط مشابه آن‌ها زندگی کرده‌اند.

از این حیث نوع خاصی از متون ادبی با عنوان «ادبیات مهاجرت» شکل گرفته که تمرکز آن بر مسائل پیرامون مهاجرت/ تبعید است که در آغاز بیشتر رنگ و بوی سیاسی داشته؛ اما

بعدها عوامل اجتماعی، دینی، فرهنگی، اقتصادی، علمی و... جان‌مایهٔ این نوع ادبی شده است. این نوع نوشته‌ها گاهی به دست نویسندگان دور از سرزمین مادری و گاه نیز به دست نویسندگان ساکن در سرزمین مادری تولید شده است.

در کنار مهاجرت، کوچ نیز نوع خاصی از جابه‌جایی انسانی به صورت درون‌سرزمینی قلمداد می‌شود که با تمام اسباب و لوازم زندگی و خانواده/ گروهی (به ندرت فردی) که گاه برای تداوم زندگی متناسب با تغییرات طبیعی محیط، به ویژه تغییرات آب و هوایی و رویش گیاهی و گاه در شرایط ویژه (جنگ، شیوع بیماری یا ...) و با اهداف خاص صورت می‌پذیرد. (نک. مشیری، ۱۳۸۷: ۷) بر اساس این تعریف اولیه، آنچه کوچ را از مهاجرت در مفهوم مدرن از هم متمایز می‌کند؛ مرزهای جغرافیایی است. زیرا مهاجرت، ترک اختیاری یا اجباری سرزمین مادری (وطن) یا محل اقامت و سکنی‌گزیدن دائمی در سرزمینی دیگر/ بیگانه با سیاست‌ها و قوانین بین‌المللی جدید مبتنی بر جامعهٔ میزبان است، اما کوچ جابه‌جایی درون‌سرزمینی تحت همان سیاست‌ها و قوانین یکپارچه (به جز قوانین مبتنی بر سنت و عرف‌های محلی) در جامعهٔ دوم است. پژوهش حاضر در نظر دارد به این پرسش پاسخ دهد که ادبیات کوچ چیست و مؤلفه‌های متمایزکنندهٔ آن از ادبیات مهاجرت چیست. با توجه به اینکه این خردگونهٔ ادبی در شرایط ویژهٔ اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی پدید می‌آید، برای نمونه، متون روایی منثور مجلهٔ رشد دانش‌آموز در دههٔ ۶۰ مورد بررسی و مداقه قرار گرفته است. روش این پژوهش، تحلیلی- توصیفی با تمرکز بر تحلیل محتواست. چارچوب نظری این پژوهش، ابداعی و مؤلفه‌های ادبیات کوچ، بی‌پیشینه و اکتشافی است.

۲. پیشینهٔ پژوهش

در حوزهٔ ادبیات کوچ، به‌واقع پیشینهٔ قابل‌توجهی یافت نمی‌شود:

- براتی، فرهاد و عنایت‌الله محمودی (پاییز ۱۳۹۹). «درون‌مایه‌های مشترک تغزل‌های طللی معلقات و کوچ‌سروده‌های بختیاری». کاوش‌نامهٔ ادبیات تطبیقی، ش۳، صص ۱ تا ۱۹. این مقاله به مقایسهٔ شعر عرب جاهلی و سروده‌های عشایر بختیاری به لحاظ انعکاس زندگی صحرایی در شعر پرداخته است.

سایر مقالات یافت‌شده دربارهٔ کوچ، در حوزهٔ جغرافیای انسانی و طبیعی، مردم‌شناسی و... (و نه ادبیات) بوده است. این نکته نشان می‌دهد که به مبحث «کوچ» در ادبیات کمتر توجه شده و اغلب با مبحث «مهاجرت» آمیخته شده است. در زمینهٔ مهاجرت پژوهش‌های زیادی یافت شد که نزدیک‌ترین آن‌ها به موضوع این مقاله، عبارتند از:

- آقاپور، فرزانه (۱۴۰۱). «بازنمایی مهاجرت در رمان نوجوان ایران: تجربهٔ مهاجرت، در آستانگی و موقعیت حاشیه‌ای». نقد و نظریهٔ ادبی، سال هفتم، دوره اول. ش ۱۳. صص ۲۳۳– ۲۵۷. هدف این پژوهش واکاوی وضعیت بازنمایی مهاجرت و مفهوم‌های وابسته به آن در رمان نوجوان ایران است.
- اسکویی، نرگس (تابستان ۱۳۹۸). «واکاوی مؤلفه‌های ادبیات مهاجرت در رمان‌های هم‌نوایی شبانه ارکستر چوب‌ها و تماماً مخصوص». زبان و ادب فارسی (دانشگاه آزاد سنندج)، ش ۳۹، صص ۲۴ تا ۴۶. این تحقیق با رویکرد مطالعهٔ تطبیقی برای جستجوی مؤلفه‌های مشترک موجود در دو رمان مذکور انجام شده است. آنچه این دو رمان را به هم نزدیک کرده موضوعات متعددی است از جهان فعلی پیرامون نویسنده (نظیر هویت، فرهنگ، ارتباطات، عواطف و...)، در کنار عواملی چون پریشانی ذهن و ترس دائمی (ناشی از جریانات متمرکز بر محور مهاجرت)، که به شدت موجب پریشانی روحی راوی– نویسنده در هر دو رمان شده است.
- امیدی، شبنم (۱۴۰۰). بررسی تطبیقی مؤلفه‌های ادبیات مهاجرت در رمان‌های بازگشت و امریکانا (پایان‌نامه. دانشگاه رازی، به راهنمایی دکتر الیاس نورائی) هدف اصلی این پژوهش تحلیل و بررسی مؤلفه‌های ادبیات مهاجرت و همچنین دریافت مفهوم، انگیزه و تأثیرات مهاجرت بر هویت و زندگی فرد مهاجر بوده است.
- بمانی لیرگشاسی، امرالله (۱۳۹۷). بررسی شاخصه‌های محتوایی رمان‌های منتخب ادبیات مهاجرت (پایان‌نامه. دانشگاه شهرکرد، به راهنمایی دکتر اسماعیل صادقی) در این تحقیق سعی شده است که رمان‌های نوشته شده به قلم نویسندگان ادبیات مهاجرت (موضوع و درون مایه ها) ارزیابی و تحولات و عدم تغییرات نشان داده شود.
- تفرشی مطلق، لیلا (بهار ۱۳۸۹). «مطالعات پسااستعماری ادبیات مهاجرت». مجلهٔ علوم سیاسی (دانشگاه آزاد کرج). ش ۱۰، صص ۲۱۱ تا ۲۲۲. یافته‌های پژوهش

نشان می‌دهد جغرافیای فرهنگی جهان، هویت فردی را ذوب می‌کند و مفاهیمی هم چون زبان، مکان، زمان، بودن، نژاد و برخوردها را دستخوش تغییر می‌کند و پایه‌های نقد فرهنگی و نقد پسااستعماری را بنیان می‌نهد.

- دهقان، سمیه (زمستان ۱۴۰۱). «مروری بر ویژگی‌های رمان‌های ادبیات مهاجرت». علوم زیست محیطی و دانش جغرافیا، ش ۱۲، صص ۴۰ تا ۵۶. در این پژوهش به تفضیل به مشکلات و مصائب مهاجران پرداخته شده است. با تحلیل رمان‌های منتخب، پژوهشگر متوجه شده است که مدرنیته و تعارضش با سنت و پیامدهای مهاجرت از مضامین اصلی این آثار محسوب می‌شوند.
- سعیدی، مهدی (بهار و تابستان ۱۳۹۹). «تبیین جریان‌شناختی ادبیات سیاسی در ایران معاصر: مطالعهٔ موردی ادبیات داستانی سیاسی در مهاجرت». پژوهش سیاست نظری، ش ۲۷، صص ۱۱۳ تا ۱۴۰. مسئلهٔ اصلی این پژوهش این است که ادبیات داستانی سیاسی در مهاجرت، چه جریان‌ها و سیر تحولی داشته است.
- شاهرودی، محمود و مریم خلیلی جهان‌تیغ و احمد شیرخانی (پاییز و زمستان ۱۴۰۱). «نقد دو رمان بادباک‌باز و تماماً مخصوص بر اساس نظریهٔ ادبیات مهاجرت سورن فرانک». زبان و ادب فارسی، ش ۲۴۶، صص ۲۳۶ تا ۲۶۲. در این مقاله هشت ویژگی ادبیات مهاجرت از منظر سورن فرانک با روش نقد تحلیلی مورد بررسی قرار گرفته است.
- عرفانی فرد، آمنه (۱۳۹۹). هویت متکثر در ادبیات مهاجرت داستانی ایران (پایان‌نامه. دانشگاه شهید بهشتی، به راهنمایی دکتر احمد خاتمی) در این پژوهش با طرح دیدگاه نظریه‌پردازان به مطالعه و شناسایی ظرفیت‌ها و رویکردهای این آثار در پرورش و بازنمایی عناصر بنیادین زیستی انسانی که اولین و آخرین آن هویت به مثابهٔ خویشتن خویش است، پرداخته است.
- قربان‌پور آرانی، حسین و رضا شجری و مهدی سعیدی (۱۳۹۷). «جریان‌شناسی ادبیات داستانی مهاجرت ایرانی». پژوهش زبان و ادبیات فارسی، ش ۴۹، صص ۹۵ تا ۱۲۱. در این مقاله داستان‌نویسی مهاجرت ایرانی (دهه ۶۰ و ۷۰)، در قالب جریان‌های عمدهٔ سیاست‌محور، هویت‌محور، داستان‌نویسی تحلیل و به مضامینی نظیر تفاوت‌های سرزمین دیگری و نحوهٔ مواجههٔ مهاجران با دنیای جدید و در قالب روایت‌های هویت‌اندیش اشاره شده است.

- المنلا، علا (۱۴۰۰). تحلیل مؤلفه‌های ادبیات مهاجرت با تأکید بر رمان شورآب نوشتهٔ کیوان ارزاقی (پایان‌نامه. دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، به راهنمایی دکتر رضا سمیع‌زاده) این پژوهش مؤلفه های ادبیات مهاجرت را در زمان شورآب بررسی کرده است.

می‌توان به این فهرست، کتاب‌ها و مقالات دیگری نیز افزود که همگی بسیار ارزشمند و دقیق‌اند؛ اما چنان‌که پیداست همگی به موضوع ادبیات مهاجرت (و نه ادبیات کوچ) پرداخته‌اند.

۳. بنیان‌های مفهومی پژوهش

۱.۳ مهاجرت (Immigration)

به مثابهٔ پدیده‌ای سیاسی- اجتماعی در فرهنگنامه‌ها این‌گونه تعریف شده است: ترک اختیاری یا اجباری سرزمین مادری یا محل اقامت و سکنی‌گزیدن در سرزمینی دیگر/ تبعید، نفی بلد و رانده‌شدن از سرزمین مادری یا زادگاه و اقامت اجباری در سرزمین بیگانه. (نک. فرهنگ فارسی معین، ذیل مدخل مهاجرت؛ نیز: یزدانی، ۱۳۸۷: ۱۱) در منابع علوم اجتماعی نیز، مهاجرت را گونه‌ای جابه‌جایی جغرافیایی و تغییر محل اقامت از یک واحد جغرافیایی به واحدی دیگر تعریف کرده‌اند. ماهیت مهاجرت‌ها دو گونه است: گونهٔ نخست ارادی و خودخواسته که در پی خواست و تصمیم مهاجر انجام می‌گیرد؛ دوم اجباری که در حیطهٔ اختیار و ارادهٔ مهاجر نیست؛ مانند رخداد انقلاب، پیامدهای جنگ و... (نک. زنجانی، ۱۳۹۲: ۱۴ و ۱۵)

۲.۳ ادبیات مهاجرت (Immigration literature)

روایت زندگی و مسائل اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی مهاجران در سرزمین بیگانه است. این حیطه از ادبیات و نقد ادبی که به نام diaspora خوانده می‌شود، از جدیدترین دستاوردهای قرن ۲۱ و حاصل مهاجرت‌های انبوه قرن ۲۰ و تحولات جهان در آن قرن است. (نک. تفرشی مطلق، ۱۳۸۹: ۲۱۹) واژهٔ «دیاسپر» در یونانی به معنای «پراکنده‌شدن/ پراکندگی» است. در اصل، این اصطلاح به «پراکندن دانه» در کشاورزی اشاره داشته است. (Mishra, 2002: 13) همهٔ مهاجران تجربهٔ دیاسپوریک (آوارگی) دارند؛ ولی همهٔ آوارگان

مهاجر نیستند. دیاسپورا در واقع، خط یا فضایی میان دو مکان است که به احساس نوعی جابه‌جایی/ آوارگی دائمی، همواره مسافر بودن و اینکه هیچگاه کاملاً به نقطه‌ای نرسیده‌ایم یا «احساس بی‌مکانی‌کردن» دلالت دارد. (نک. نجومیان، ۱۳۹۱: ۱۳۶) «دورگه‌بودگی» (Hybridity) نیز از دیگر اصطلاحات مهم حوزهٔ ادبیات مهاجرت است. هومی بابا معتقد است

> در این دنیای فرافرهنگی، فرد مهاجر و بی‌سرزمین‌شده که می‌خواهد در عین حفظ هویت فرهنگی خود با دیگری هم ارتباط برقرار کند تا بتواند در سرزمین جدید ریشه کرده و عضوی از آن شود، با بازبینی کدهای فرهنگی و هویتی خود و سپس با تن دادن به قوانین سرزمین میزبان به کمک ایجاد پیوند میان دال‌های فرهنگی- هویتی سرزمین خود و سرزمین میزبان، خود را به‌عنوان سوژه‌ای هیبریدی بازسازی می‌کند. (کارنوا-ترابی و خزائی، ۱۴۰۰: ۸۰)

تقریباً تمامی منتقدان ادبی (به جز سورن فرانک)، ادبیات مهاجرت را ذیل نقد پسااستعماری (postcolonial criticism) مورد بررسی قرار داده‌اند؛ زیرا اساساً مهاجرت را پدیده‌ای سیاسی و مشمول مباحث استعماری دانسته‌اند؛ سورن فرانک در کتاب مهاجرت و ادبیات (migration and literature)، ادبیات مهاجر و ادبیات مهاجرت را بازتعریف کرده، آن را دارای هشت ویژگی منحصر به خود دانست. او برمبنای خوانش چهار رمان‌نویس مهاجر و با در نظر گرفتن دو سطح اجتماعی (مضمونی) و سبکی (فرمی) هشت ویژگی ادبیات مهاجرت را ارائه داده است. سورن فرانک پنج ویژگی را در سطح اجتماعی، شرح حال نویسنده، شخصیت‌های رمان، ملت و ملّی‌گرایی، ارتباط ملاحظات سیاسی، فرهنگی و جغرافیایی با اثر و نویسنده و مقولهٔ جهانی شدن؛ و سه ویژگی را در سطح سبکی؛ بیان، ترکیب یا شکل روایت و زبان برشمرده است. (Frank, 2008: 17- 20)

۳.۳ کوچ

واژهٔ Nomad در لغت به معنی چادرنشین است و از سدهٔ هجدهم به زبان علمی آلمانی وارد شده است؛ اما در اصل، واژه‌ای یونانی و به معنیِ زیستن است. واژهٔ Nemos به معنی مرتع گوسفند و Nomos به معنی نظم و قانون و قاعده به کار رفته است. به‌طوری که از قدمت واژهٔ نموس پیداست، در خصوص انسان‌های سرگردان و بی‌هدف به کار نرفته است. با اینکه از نومادیزم، ویژگی‌هایی از زندگی عشایری و شکل خاصی از اقتصاد کشاورزی استنباط می‌شود، می‌توان ابعاد دیگری نیز برای آن متصور شد. (نک. مشیری، ۱۳۸۷: ۳۴)

در گذر زمان، کوچ معنای جابه‌جاییِ (درون‌سرزمینی) هدفمند، موقت، فصلی، اقتصادی و فرهنگی‌اش را توسع بخشید و در کنار انتقال اختیاری، انتقال اجباری نیز در دایرهٔ این مفهوم جای گرفت. «منظور از کوچ و انتقال اجباری مورد نظر، انتقال و جابه‌جاییِ قهری اشخاص از محل و منطقه‌ای که قانوناً در آن سکونت دارند به منطقه‌ای دیگر در داخل سرزمین است.» (ساک و شیایزری، ۱۳۹۳: ۲۰۱) برجسته‌ترین حادثهٔ کوچ اجباری در ایران معاصر، پس از آغاز جنگ تحمیلی اتفاق افتاد. به دنبال پیامدهای جنگ، افراد و خانواده‌های بسیاری به شهرهای مرکزی و شرقی کشور کوچ کردند. این کوچ از نوع اجباری و همراه با تنگیِ معیشت و از دست‌دادنِ فرصت‌های شغلی و مالی بود. نداشتن سرمایه و ابزار معیشت، آن‌ها را ناگزیر از پناه‌بردن به نقاط حاشیه‌ای (نسبت به مناطق کاملاً مرتبط و درگیر با جنگ) کرد. با پایان‌یافتن جنگ، تعدادی از کوچندگان، به موطن خود بازنگشتند؛ زیرا املاک و مستغلات، دارایی‌ها، شغل، امکانات رفاهی و معیشتی و بهداشتی و... را در سرزمین مبدأ خود از دست داده و آن‌ها را -کمتر یا بیشتر- در سرزمین مقصد به دست آورده بودند؛ اما به هرحال در پس‌زمینهٔ ذهنی آن‌ها امید به بازگشت به سرزمین مادری همواره باقی ماند.

فرضیهٔ این پژوهش این است که کوچندگان نیز – همچون مهاجران- ادبیاتی خاص تولید کرده‌اند که برخی از مؤلفه‌های آن با مؤلفه‌های ادبیات مهاجرت، مشترک و برخی نامشترک و منحصر به خود است. بنابر جامعهٔ آماری این پژوهش، متون روایی منثور در مجلهٔ رشد دانش‌آموز دههٔ ۶۰ در نظر گرفته شد؛ زیرا اولاً- دههٔ شصت به سبب شرایط جنگ تحمیلی و پیامدهای اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی آن، اوج پدیدهٔ کوچ در بسیاری از استان‌های کشور بوده است؛ ثانیاً- مجلات رشد از معدود رسانه‌هایی است که در آن می‌توان نوشته‌های ادبی بزرگسالان و کودکان را در کنار یکدیگر یافت. گفتنی است که

> ادبیات و خصوصاً داستان‌هایی که برای کودکان نوشته می‌شود، اگر براساس شناخت درست از شخصیت و روحیات کودکانه و روانشناسی دوران کودکی نوشته شده باشد، نه تنها می‌تواند در برآورده‌شدن بعضی از نیازهای کودک یاری‌رسان باشد، بلکه در تقویت توانمندی کودکان در برآوردن نیازهایشان نیز می‌تواند نقش مؤثری داشته باشد. (رضایی و فسایی، ۱۴۰۱: ۱۹۱)

این نکته سبب می‌شود پژوهش از ابعاد گوناگون بتواند زاویهٔ دید افراد درگیر با پدیدهٔ کوچ را – اعم از کودکان و بزرگسالان– بررسی کند.

۴. مؤلفه‌های مشترک ادبیات مهاجرت و ادبیات کوچ

۱.۴ نوستالژیا (Nostalgia)

دلتنگی برای زادگاه و موطن، نخستین عامل نوستالژی است. از ویژگی‌های بارز ادبیات مهاجرت، نوستالژیاست که در زبان فارسی با کلمات مختلفی برگردان شده است: از تعابیر شاعرانه (همچون حسرت گذشته و یاد گذشته) گرفته تا تعابیر رئالیستی‌تر (همچون غربت‌زدگی و غریبی). (نک. احمدزاده، ۱۳۹۱: ۱۱) نوستالژی

> در بررسی‌های ادبی به شیوه‌ای از نگارش اطلاق می‌شود که در آن شاعر یا نویسنده [...] گذشته‌ای را که درنظر دارد یا سرزمینی که یادهایش را در دل دارد، حسرت‌آمیزانه و دردآلود ترسیم می‌کند. [...] نوستالژی از بنیاد با خاطره و خاطره‌نویسی تفاوت دارد. (دانشنامهٔ ادب فارسی، ۱۳۷۶: ذیل مدخل نوستالژی)

نمونه‌ای از نوستالژی در داستان‌های مجلهٔ رشد دانش‌آموز:

> درد عجیبی وجود عاطفه را پر کرد. یاد اولین روزی افتاد که به این اتاق آمده بود. اولین روزی که پدر او را گذاشت و به شهر خودشان برگشت. [...] ناگهان در اتاق باز شد. خانم پرستار او را صدا کرد و گفت: "عاطفه کوچولو، عجله کن پدرت پای تلفن منتظر تو است." عاطفه تمام دلتنگی‌های چند لحظه پیش را از یاد برد. (سال تحصیلی ۶۵–۶۶، ش ۱: ۷ و ۸)

چنانچه از مثال برمی‌آید، شاهد نوستالژی آشکار فردی یا غربت‌زدگی هستیم که ریشه در واقعیت دارد و شخصیت داستانی به سبب جدایی و دوری از موقعیت قبلی – زمانی یا مکانی– دلتنگی خویش را ابراز می‌کند.

۲.۴ غربت

مهاجر و کوچنده، هر دو، در سرزمین مقصد، غریبه تلقی می‌شوند؛ هرچند کیفیت این غریبگی با یکدیگر متفاوت است.

> غریبه کسی نیست که امروز بیاید و فردا برود و هیچ جایگاه ساختاری مشخصی نداشته باشد. بلکه برعکس، کسی است که امروز می‌آید و فردا می‌ماند و موقعیت ثابتی در جامعهٔ میزبان دارد؛ اما جایگاه او با این واقعیت مشخص می‌شود که از ابتدا خود را به جامعهٔ جدید متعلق نمی‌داند [...] از این‌رو غریبه کسی است که در جامعهٔ میزبان حاشیه‌ای محسوب می‌شود. (مدرسی، ۱۳۹۳: ۳۲)

مهاجران و کوچندگان اگر میان وضعیت موجود و موقعیت گذشتهٔ خویش، شباهت و این‌همانی معقولی نیابند، فاصلهٔ میان این دو وضعیت منجر به ایجاد «غم غربت» در وجود ایشان خواهد شد. در نظر فرد درگیرِ غربت، امروز، بی‌هویت و اصالت، و دیروز زوال‌یافته و ازدست‌رفته است؛ بنابراین در ذهن و خیال این افراد خاطرهٔ گذشته زنده و پررنگ پا می‌گیرد تا ریشه‌های اصالت و هویت در وجودشان زنده بماند. (نک. اخوت، ۱۳۹۸: ۸۳ تا ۸۶) بسته به جایگاه اجتماعی و اقتصادی و فرهنگیِ فرد مهاجر یا کوچنده، به مرور زمان، ممکن است معیارهای زندگی در سرزمین مقصد را بهتر بپذیرند و به‌عنوان عضوی از آن جامعه پذیرفته شوند (نک. مدرسی، ۱۳۹۳: ۴۷) اما معمولاً غم غربت و حس غربت‌زدگی هرگز به‌طور کامل در این افراد از میان نمی‌رود. نمونه:

> بعد از چند روز، مادرم اسم مرا در مدرسه‌ای که در آن نزدیکی بود نوشت. مدرسه‌ای که با نیمکت‌ها و با حیاطش بیگانه بودم. مدرسه‌ای که فکر می‌کردم مرا شاگرد خودش نمی‌داند. [...] یک روز زنگ تفریح، گوشه حیاط ایستاده بودم و به بچه‌ها نگاه می‌کردم که به یاد همکلاسی‌های خودم افتادم. فکر کردم آنها الآن کجا هستند؟ چه بلایی به سرشان آمده؟ حتماً "مثل خود من، به شهرهای دیگر رفته‌اند، یا شاید زخمی شده‌اند و حتی ممکن است شهید شده باشند." (سال تحصیلی ۶۱- ۶۲، ش ۳: ۱۳)

در این داستان، نویسنده به صورت آشکار به بیان گذشتهٔ شخصیت اصلی داستان «مجید» می‌پردازد. این داستان، یادآور واقعیتی آشکار و از دست رفته است که حسرت و اندوه «مجید» را نشان می‌دهد، واقعیتی که ذهن او را اسیر غربتی ناشی از جدایی کرده است.

۳.۴ مرور خاطرات

خاطره «اموری [است] که بر شخص گذشته باشد و آثاری از آن در ذهن او مانده باشد.» (لغتنامه دهخدا، ذیل مدخل خاطره) «داشتن خاطره برای هر فرد طبیعی است؛ اما وقتی

یادآوری خاطرات برای شخص به حدی برسد که او را نسبت به واقعیت موجودش بدبین کند، شخص احساس نوستالژی و دلتنگی می‌کند.» (وفایی، ۱۳۸۷: ۲۷۲) در این مورد، خاطرات بیش از آنکه معطوف به زمان و شخصیت‌ها باشند، روایتی مکانی هستند که سبب هویت‌یافتن کاراکترها در آن خاطرهٔ خاص می‌شوند. (نک. شیربیشه در احمدزاده، ۱۳۹۱: ۷۵) نمونه‌ای از خاطرهٔ دانش‌آموز نو قلم:

> دزفول، دزفول ای شهر زیبای من، ای شهر جنگ‌زده، من تو را دوست می‌دارم دوستت دارم به خاطر نخل‌های بلند و سر به آسمان کشیده‌ات، به خاطر گرمای لذت‌بخش تابستانت، دزفول، ای دزفول نمی‌دانم که چه شد که تو را ترک کردم. نمی‌دانم که چه شد یک روز مزدوران بعثی به تو هجوم آوردند و ما مجبور شدیم تو را ترک گوئیم و به جای دیگری برویم. [...] دزفول ای شهر پر خاطره، من همیشه دوستت خواهم داشت. (سال تحصیلی ۶۲- ۶۳، ش ۷: ۳۱)

متن مذکور، منتشر شده در صفحهٔ دانش‌آموزان نوقلم در مجلهٔ «رشد دانش‌آموز» است که توسط دانش‌آموزان به این مجله ارسال می‌شده است. در این خاطره، راوی به روایت متن انشای همکلاسی‌اش می‌پردازد که در کلاس درس خوانده شده است که علاوه بر بیان علت کوچ از دزفول به محلات، از زیبایی شهر، ویرانی ناشی از حملات جنگی و خاطراتی که در آنجا داشته است، سخن می‌گوید.

۴.۴ بحران هویت

مهاجرت و کوچ چه اجباری و چه اختیاری، نه فقط بر ساختار فرهنگی، بلکه بر هویت فرد تأثیرات مثبت و منفی می‌گذارد. از یک سو در مهاجرت و کوچ، می‌توان به گسترش دیدگاه‌ها، افزایش خودآگاهی، توسعهٔ مهارت‌های اجتماعی و فرصت‌های جدید اشاره کرد. در این دو فضا، فرد می‌تواند در مواجهه با فرهنگ‌های مختلف، هم به درک بهتر از خود برسد و نیز مهارت‌های ارتباطی، اجتماعی، شغلی، آموزشی خود را ارتقا بخشد.

از سوی دیگر به تعبیر نظریه‌پردازان مطالعات فرهنگی، هویت ماهیت ثابت، شفاف و متعیّنی ندارد. به تبع آن، هویت فرهنگی نیز به افرادی با یک نژاد و قومیت خاص که از یک فرهنگ و تاریخ جمعی مشترک برخوردارند، اطلاق نمی‌شود. (نک. احمدزاده، ۱۳۹۱: ۱۲) برای مهاجران و کوچندگان در فضای جامعهٔ جدید، حفظ هویت بومی غالباً مسئله‌ای اساسی است که اغلب با تأثیر منفی به شکل بحران خود را نشان می‌دهد و این ناشی از

جدایی از ریشه‌ها و فرهنگ قبلی است. مهاجر و کوچنده، در فضای جدید با فرهنگی جدید مواجه می‌شود؛ از دیگرسو، فرهنگ مادری خود را به همراه دارد که در فضای جدید قادر به اجرای آن به طور کامل نیست؛ بنابراین در موقعیت میانگی یا به تعبیر هومی بابا، فضای آستانگی (liminality space) قرار می‌گیرد که به‌واقع فضای سوم (third space) است. این وضعیت آستانگی، بسیار سیال و جابه‌جاشونده است و گسست از فرهنگ مادری را ایجاد می‌کند؛ اما مهاجر یا کوچنده را تبدیل به شهروندی کاملاً همانند با شهروندان جامعهٔ جدید نمی‌سازد؛ بنابراین هویت مهاجر یا کوچنده، ترکیبی از یک فرهنگ غایب و یک فرهنگ بیگانه است.

علاوه بر این روانشناسی اجتماعی، مهاجران [و کوچندگان] را مبتلا به معضلی به نام «اسکیزوفرنی فرهنگی» می‌داند که حاصل دو سرزمینی بودن مهاجر و شکاف میان زبان و زندگی روزمرهٔ او با زندگیِ موجود درخاطرات وی است. وقتی نشانه‌های جدی از مؤلفه‌های خاطراتی شخص در زندگی جاری او وجود نداشته باشد، اسکیزوفرنی فرهنگی در او شدت می‌یابد و سبب ایجاد «فقدان هویت» می‌شود. (نک. افتخاری، ۱۳۹۸: ۱۰۴ و ۱۰۵) در داستان‌های کوچ هر چه کنش‌گر دارای سن و سال کمتری باشد، پذیرش هویت جدید با ناسازگاری بیشتری همراه است:

> داغ شده بودم. آهسته گفتم: "نمی‌خواستم به مدرسه بیایم. [...] اینجا را دوست ندارم. اینجا مدرسه من نیست." آقا معلم به آرامی گفت: "هر کس در هر کجا درس بخواند آنجا مدرسه اوست. این مدرسه ممکن است در وسط یک جبهه جنگ باشد، یا در وسط یک علفزار. به هر حال مدرسه است. چون تو در اینجاست که درس می‌خوانی، می‌نویسی و یاد می‌گیری." [...] گفتم: "یعنی شما مرا مثل بقیه شاگردهای خود می‌دانید؟" (سال تحصیلی ۶۱- ۶۲، ش ۳: ۱۴)

در این داستان، به گونه‌ای جدی به امر تعلق خاطر در محیط تازه پرداخته شده است. شخصیت اصلی داستان، بعد از کوچ به تدریج با دشواری‌های واقعی ادغام و کسب هویت جدید (هم‌سانی با دیگر دانش‌آموزان مدرسه جدید) روبه‌رو شده است. همه چیز را دوباره آغاز کردن، تفاوت احساسی- فرهنگی، کمبود شبکهٔ ارتباطات و احساس تبعیض و آیندهٔ ناامن او را وادار کرد تا از مدرسه بگریزد و دیگر نخواهد تحصیلش را ادامه دهد. «مجید» به جای میل به ادغام در محیط جدید، تصمیم داشته که هویت پیشین خود را حفظ و تقویت کند و با مرور خاطرات مدرسه و دوستانش، تقابل میان جامعهٔ مبدأ و میزبان را نشان دهد.

گفتنی است که در صورت وجود انسجام و یگانگی اجتماعی، بقای جامعه امکان‌پذیر می‌شود و این یگانگی در پرتو فضیلتِ همنوایی اجتماعی شکل می‌گیرد. همنوایی اجتماعی به معنای همسازی، هماهنگی و سازگاری میان اعضای جامعه است. در چنین جامعه‌ای، افراد نه‌تنها از هنجارها و قوانین اجتماعی روی‌گردان نمی‌شوند، بلکه در هر جایگاه و موقعیتی، خود در پی شناسایی، تثبیت و پاسداری از هنجارهای اجتماعی برمی‌آیند؛ در مقابل، گسست از هنجارها نیز به تضعیف انسجام اجتماعی و اختلال در نظم جمعی می‌انجامد. (عشقی سردهی، ۱۴۰۰: ۲۳۰)

بنابرآنچه گفته شد، چهار مؤلفهٔ نوستالژیا (حس دلتنگی و اندوه)؛ غربت‌زدگی و سردرگمی در مواجهه با غربت؛ مرور خاطرات؛ و بحران هویت، مؤلفه‌های مشترک ادبیات مهاجرت و ادبیات کوچ محسوب می‌شوند.

اما ادبیات کوچ، برخی مؤلفه‌های منحصر به خود یا متفاوت با ادبیات مهاجرت نیز دارد.

۵. مؤلفه‌های متفاوتِ ادبیات کوچ و ادبیات مهاجرت

۱.۵ زمان

انسان در جایگاه موجودی باشنده در بستر زمان، برای تقسیم‌بندی زمان از مفاهیمی چون شب و روز، هفته، ماه، سال، قرن، هزاره و... استفاده می‌کند که همگی برگرفته از روال جریان‌های طبیعی‌اند. به بیان بهتر، انسان در شرایط عادی زندگی در «زمان تقویمی» زندگی می‌کند.

در ادبیات داستانی با دو نوع مفهوم زمان سر و کار داریم: نخست- *زمان تاریخی* که بیان‌کنندهٔ روز و ماه و سال و ساعت است؛ دوم- *زمان روایی* که سیر داستان و پیرنگ به آن گره می‌خورد. زمان روایی (Tense) با شگردهایی چون ترتیب، کند یا تندسازی، مکث توصیفی، تکرار و... عناصر و مؤلفه‌های پیرنگ را پس و پیش، و روایت را جذاب و هیجان‌انگیز می‌کند؛ اما آنچه دو نوع ادبیات کوچ و مهاجرت را به لحاظ زمان، از یکدیگر متمایز می‌کند، محدود/ نامحدود بودن، قطعی/ موقت بودن زمان است. کوچ از اساس با تصورِ زمان موقت و محدود شکل می‌گیرد (مثلاً ایل از ییلاق به قشلاق بازمی‌گردد و بالعکس یا کوچندگان شهرهای جنگ‌زده امیدوارند با پایان‌یافتن جنگ به شهر خود بازگردند.)؛ اما مهاجرت اساساً بستری دائمی و نامحدود یا دست‌کم بسیار بلندمدت دارد.

(طبیعی است که برای هر دو مفهوم و تصور ذهنی، نمونه‌های نقض وجود دارد.) مؤلفهٔ برجستهٔ کوچ، موقتی بودن آن است:

> [عاطفه گفت]: "من هم در یک بمباران زخمی شده‌ام. روزهای اول که به اینجا آمدم، خیلی غصه می‌خوردم. چون تنها بودم. [...] پای تلفن آنقدر بلند حرف می‌زد که همه صدایش را می‌شنیدند. عاطفه پشت سر هم می‌پرسید: "بابا کی می‌آیی؟... نه دستم درد نمی‌کند... کی می‌آیی؟... دکتر گفت که باید دستم یک ماه دیگر هم توی گچ باشد... کی می‌آیی؟ دکتر گفت که با همین گچ هم می‌توانم به شهر خودمان برگردم. گلنار هم خوبه. کی می‌آیی؟ پس فردا می‌آیی... پس من ساکم را می‌بندم. خداحافظ." (سال تحصیلی ۶۵- ۶۶، ش ۱: ۷ و ۸)

۲.۵ مکان

بررسی متن ادبی در بافت مکانی- جغرافیایی، یکی از نکات مهم در مطالعات ادبی است.

> مکان در آثار به دو شکل نمود می‌یابد: اول به صورت نام شهرها، روستاها، شهرک‌ها، مدارس و کلیهٔ مناطق جغرافیایی که حوادث در بستر آن‌ها می‌گذرد؛ دوم مفهوم مکان به صورت مفهومی محوری که سایر چیزها حول آن طرح می‌شوند و برخاسته از نگاه انتقادی نویسنده است. شکل اول ارجاع به مکان در آثار ادبی، پدیدهٔ نادری به شمار نمی‌رود [...] اما در شکل دوم ارجاع به مکان، مکان به صورت مفهومی کارامد و مؤثر وارد میدان می‌شود و سایر عناصر روایت از دریچهٔ توجه خاص به آن طرح می‌شند. (نک. شیربیشه در احمدزاده، ۱۳۹۱: ۶۷)

همچنین باید به یاد داشت که خاطرات، روایتی مکانی هستند که با توجه به مکان رخ‌دادنشان در داستان، به شخصیت‌ها هویت می‌دهند. «به بیان دیگر، فضا با شخصیت انسانی و شخصیت انسانی با فضا تعریف و تبیین می‌شود.» (کمالی در احمدزاده، ۱۳۹۱: ۹۴) آنچه در کلیات ادبیات مهاجرت به چشم می‌آید تغییر مکان جغرافیایی در ابعادی وسیع است؛ یعنی سرزمین مقصد چنان از سرزمین مبدأ دور است که تفاوت جغرافیا، منجر به تفاوت‌های اساسی در زبان، مذهب، خوراک، پوشاک و به‌طور کلی تفاوت در فضای فرهنگی دو سرزمین شده است؛ لذا مهاجر ناگزیر است در سرزمین مقصد، از نو مؤلفه‌های زندگی زیستی و روانی خود را بازتعریف نماید. اما در شکل کلی در مقولهٔ کوچ، استبعاد مکانیِ مبدأ و مقصد چندان زیاد نیست که تمامی مؤلفه‌ها را تحت تأثیر خود قرار داده،

هویت فرهنگیِ کوچنده را به کلی نیازمند بازآفرینی کند؛ بـرای نمونـه حتـی اگـر بـه جبـر شرایط جنگ، کودک عرب‌زبان جنوب کشور ناگزیر از کوچ به اسـتان دیگـری هـم شـده باشد، زبان معیار و رسمیِ هر دو استانِ مبدأ و مقصد فارسی بوده و به هرحال امکان ارتباط زبانی برای کوچنده، به کلی سلب نشده است. اختلاف خوراک، پوشاک، مذهب و... نیز در قلمرو جغرافیاییِ کوچ، در هر حال در چارچوبِ فرهنگِ عـامِ «درون‌سـرزمینی» (همچـون مذهب رسمی کشور، پوشاک عرفی و قابل قبول در فرهنگ عمومیِ کشور، آداب و رسـوم عمومی کشور (همچون تعطیلات عید و عزای عمومی که در تقویم رسمی کشور ثبت شده است) و...) قابلیت هماهنگی (اگر نه همگونی) داشته است؛ این درحالی است که اخـتلاف این مؤلفه‌ها در مهاجرت (که انتقال گاه از یک قاره به قارهٔ دیگر صورت می‌گیرد) بسترهای مشابه و مشترک را به‌شدت کم‌رنگ می‌سازد. این مؤلفه‌هـا کـه در شـکل‌گیـری و تعریـفِ «هویت» بسیار مؤثر است، سبب می‌شود در کوچ (که در قالب درون‌سرزمینی رخ می‌دهـد) بحث «گسست هویت»، «شکست و فروپاشیِ هویت»، «بـازآفرینی و بـازتعریف هویـت» و مباحثی از این دست به اندازهٔ مقولهٔ مهاجرت در کـوچ (کـه در قالـب درون‌سـرزمینی رخ می‌دهد) مطرح نباشد؛ زیرا «در «وطن» تمام سـاکنان را «ملـت» مـی‌نامنـد و داشـتن مـیهن مشترک، همان ویژگی و کیفیتی است که آن را «ملیت» می‌نامند و پایه و مایهٔ هویت جمعی آن ملت است.» (افتخاری، ۱۳۹۸: ۵)

> آقا معلم هم لبخند زد و گفت: "تو پسر خیلی خوبی هستی. فقط نمی‌دانم چرا این قدر خودت را از بچه‌ها کنار می‌کشی." گفتم: "چون آنها اصلاً جنگ را احساس نمی‌کنند و نمی‌دانند دوری از خانه یعنی چی؟ آنها به جنـگ و بـه کسـانی کـه در جبهـه هسـتند اهمیت نمی‌دهند." (سال تحصیلی ۶۱- ۶۲، ش ۳: ۱۴)

۳.۵ زبان

در نگاه زبانشناختی، «زبان پدیده‌ای است اجتماعی. زبان مخلوق اجتماع است و همـراه بـا تحولات اجتماع، دگرگون می‌شود.» (باطنی، ۱۳۶۹: ۷۴) در گسترهٔ هر جامعه یک (یا چنـد زبان) به‌عنوان زبان رسمی برگزیده و استفاده می‌شود؛ بنابراین با دانسـتن کـوچ بـه عنـوان پدیده‌ای درون‌سرزمینی، زبان کوچنده، ولو اینکـه محلـی و بـومی باشـد، زبـان رسـمی (و معیار)، او را با ساکنان شهر مقصد متصل می‌سازد. هرچند در این اتصال نیز، لهجهٔ کوچنده در به کارگیری زبان رسمی او را از ساکنان شهر مقصد متمایز می‌سازد و ممکن است سبب

به حاشیه رانده‌شدن یا انزوای او شود؛ اما به هرحال ارتباط کلامی برقرار است. این درحالی است که

> زبان مهاجر، زبان پرتاب‌شده‌ها به بی‌زمانی‌ها و بی‌مکانی‌هاست. بی‌زمانی و بی‌مکانی نخستین عارضهٔ این پرتاب‌شدگی است. مرور رفتار مهاجران و تأثیرگذاری‌های این عارضه‌ها بر ذهن مهاجر، هرجا که باشد، نشانه‌های عبور از پرتاب‌شدگی‌ها و قراریافتن در قلمرو زبان مادری نویسندهٔ مهاجر است. (تندروصالح، ۱۳۹۹: ۴۴)

به بیان دیگر، آنچه مؤلفهٔ زبان را در مهاجرت و کوچ از یکدیگر متمایز می‌گرداند، این است که در مهاجرت به سرزمین غیر، مهاجر هویت فرهنگی و زبانی خود را حفظ کرده، در روال پذیرش فرهنگِ غیر، تبدیل به کاربری دو زبانه و دو فرهنگه می‌شود. «زبان بومی مهاجر، شاخص هویت ملی، قومی و فرهنگی اوست و گاه با ادبیاتی پیوند دارد که در روح و ذهن او سخت ریشه دوانیده است.» (مدرسی، ۱۳۹۳: ۴۸) اما در کوچ، بحث خویشاوندی زبان مطرح است. فرد از بدو تولد هم‌زمان با گویش اقلیمی یا لهجهٔ محلی خود، از طریق کتاب‌های آموزش و پرورش و رسانه‌های جمعی ملی، با زبان معیار و رسمی کشور نیز آشنا می‌شود و در هنگام کوچ، نیازمند آموختن «زبان دوم» نیست. (بدیهی است که این نکته در بارهٔ افراد بی‌سواد و سالمندان غیرتحصیل‌کرده صادق نیست.):

> پدر گفت: "[...] نورآباد یک کارخانه قند دارد. در اطراف این کارخانه خانه‌هایی هست که جنگ‌زده‌ها در آنجا زندگی می‌کنند." ماشین از شهر نورآباد خارج شد. نرگس پرسید: "پدر من همین حالا با یک دختر حرف می‌زدم حرف زدن او با ما کمی فرق داشت." پدر گفت: "نورآبادی‌ها با لهجهٔ لری صحبت می‌کنند." (سال تحصیلی ۶۴-۶۵، ش ۱: ۲۴)

۴.۵ امید به آینده/ امید به بازگشت

امید به آینده یکی از شاخص‌های کیفیت زندگی و رفاه اجتماعی و نیز یکی از نیازهای اساسی زیست بشری و از مؤلفه‌های مهم پویایی و پیشرفت جوامع است. برآورده شدن نیازها و تحقق اهداف از جملهٔ عواملی است که امید به آینده را در میان اعضای جامعه تقویت می‌کند. مهاجران به سبب شرایط ویژهٔ اقتصادی، سردرگمی مالی، اسکیزوفرنی فرهنگی، تزلزل اجتماعی و... و لمس شرایط بهتر افراد جامعهٔ میزبان نسبت به خود، حس محرومیت بیشتری داشته، در امنیت روانی کمتری به سر می‌برند؛ این در حالی است که در

کوچ، به سبب شرایط موقت و نیز قرابت اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و... میان جامعهٔ میزبان و کوچندگان، حس همدلی، برابری و امنیت بیشتری ایجاد می‌شود. از سوی دیگر کوچ همواره با حس گذرا و موقتی بودن و امید به بازگشت به موطن همراه است؛ در حالی که مهاجرت اغلب بی‌بازگشت و دائمی است. (بدیهی است برای هر دو مورد مثال نقض وجود دارد.):

> مادرم گفت: "پسرم، سرت را بالا بگیر و به نخل‌ها، به خیابان‌ها و به جاده نگاه کن. سرت را بالا گیر و خوب به شهرت نگاه کن. ممکن به این زودیها نتوانیم برگردیم." بی‌اختیار فریاد کشیدم: "نه مادر." مادرم به سختی لبخند زد و گفت: "امیدوارم پسرم. امیدوارم." (سال تحصیلی ۶۱- ۶۲، ش ۳: ۱۳)

۵.۵ قهرمان‌سازی‌های نوین

در فرهنگ کهن، اسطوره‌ها سمبل قهرمانانی شکست‌ناپذیر بودند که با پشت‌گرمی به نیروهای ماورایی قابلیت انجام بسیاری کارها را می‌یافتند. در دنیای معاصر نیز برخی شخصیت‌های داستانی، خیالی، فانتزی، مذهبی و حتی ادغام شخصیت‌های واقعی و خیالی مدرن و کهن، سنخی از قهرمان‌ها را پدید می‌آورد که با زیست انسان مدرن همخوانی بیشتری دارد. اسطوره/ قهرمان‌سازی اساساً یکی از سازوکارهای روانی جوامع برای هنجارگذاری و تولید الگوهای تأثیرگذار است. در دورهٔ حکومت پهلوی اول و به‌ویژه دوم، از اسطوره‌های ملی برای این تأثیرگذاری و ایجاد هیجان ملی بهرهٔ بیشتری گرفته می‌شد. با پیروزی انقلاب اسلامی و آغاز جنگ، اسطوره‌های دینی و دلاوران عرصهٔ دفاع مقدس، نسبت به اساطیر کهن و ملی نقش پررنگ‌تری یافتند. این تحولات همواره خود را در قالب جایگزینی، پیکرگردانی، تلفیق و ادغام و... نشان می‌دهد. (مثلاً شهید همت، رستم زمان خوانده می‌شود.) در ادبیات مهاجرت و هم در ادبیات کوچ، قهرمان‌سازی جایگاه ویژه‌ای دارد. با این تفاوت که در ادبیات مهاجرت، به سبب دوری از وطن و حس غربت در سرزمین بیگانه و عموماً عدم امید به بازگشت به سرزمین مادری، اسطوره‌های کهن و ملی کارکرد ویژه‌ای در حفظ و تقویت هویت مهاجران می‌یابند؛ درحالی که در ادبیات کوچ، اسطوره‌های معاصر که زاییدهٔ احساساتِ همزمانیِ افراد جامعه (اعم از میزبان و کوچنده) است نسبت به اسطوره‌های ملی و کهن، کارکرد بیشتری دارند. شاید حتی بتوان گفت ادبیات کوچ درگیر چرخهٔ اسطوره‌زدایی/ اسطوره‌سازی است؛ بدان معنا که اسطوره‌های

کهن کم‌رنگ شده یا در قهرمان‌های جدید قلب می‌شوند. این اسطوره‌های جدید، برخلاف اسطوره‌های کهن، اغلب در دسترس و حتی از اعضای خانوادهٔ کودک هستند؛ بنابراین فرایند الگوگیری کودک از این اسطوره‌ها ملموس‌تر، پایدارتر و پررنگ‌تر صورت می‌پذیرد:

> ما جزء آخرین کسانی بودیم که شهر را ترک می‌کردند. [...] دست دایی را گرفتم و گفتم: "دایی جان، خوش به حالت که می‌مانی و می‌جنگی. دلم می‌خواست در کنارت می‌جنگیدم." (همان: ۱۲و ۱۳)؛

> دوستی من با بچه‌ها از همان جا شروع شد. دیگر وقتی برای دایی نامه می‌نوشتم تنها نبودم. بچه‌ها دورم جمع می‌شدند و پایین نامهٔ من، نفری یک خط برای دایی می‌نوشتند. دایی دیگر فقط مال من نبود. او دایی تمام بچه‌های کلاس شده بود. همه او را می‌شناختند و برایش دعا می‌کردند. (همان: ۱۶)

۶.۵ قوانین و سیاست‌ها

در مهاجرت، مهاجر تحت تأثیر قوانین و سیاست‌های دولتی و بین‌المللی جامعهٔ جدید (میزبان) است؛ مثلاً هر فرد برای ورود به کشور یا سرزمین دیگر لازم است مراحلی از قبیل اخذ گذرنامه، ارائهٔ درخواست به کشور منتخب، دریافت ویزا، درخواست برای پذیرش در موقعیت آموزشی یا شغلی، تبعیت از قوانین کشور میزبان و... را طی کند. گفتنی است که هریک از کشورها به‌طور خاص قوانین خاص خود را دارند که می‌توانند شامل محدودیت‌ها و شرایط خاص باشند که از سوی دولت‌ها تعیین می‌شوند. اما در کوچ به سبب درون‌سرزمینی بودن، قوانین و سیاست‌ها یا تغییر نمی‌کند و یا تغییر در حد سنت‌ها و هنجارهای محلی است. کوچنده یا کوچندگان دراین نوع جابه‌جایی، مجبور به گذراندن مراحل قانونی نیستند:

> ما به تهران رفتیم. در آنجا مادرم در یک خانه قدیمی دو اتاق اجاره کرد و زندگی جدید ما شروع شد. بعد از چند روز، مادرم اسم مرا در مدرسه‌ای که در آن نزدیکی بود نوشت. مدرسه‌ای که با نیمکتها و با حیاطش بیگانه بودم. (همان: ۱۳)

چنانچه از شاهد برمی‌آید، در این داستان کوچ بدون هیچ‌گونه موانعی صورت گرفته است. در این شرایط خانواده (به شکل گروهی نه انفرادی) بدون گذراندن مراحل قانونی و انتظار زمانی برای اجرای روند امور، از شهر خود به شهر دیگر کوچ کرده‌اند.

۶. تحلیل مؤلفه‌های کوچ در متون منثور روایی مجلهٔ رشد دانش‌آموز دههٔ ۶۰

مجلات رشد، از قدیمی‌ترین مجلات مختص کودکان و نوجوانان است که پیش از پیروزی انقلاب اسلامی (از اسفند ۱۳۲۷) با نام «پیک دانش‌آموز» منتشر می‌شد. پس از پیروزی انقلاب نیز (با وقفه‌ای یکی دو ساله) با نام رشد، همواره منتشرشده و در رده‌های سنی گوناگون در اختیار دانش‌آموزان سراسر کشور قرار گرفته است. رشد دانش‌آموز برای پایه‌های سوم، چهارم، پنجم و در دوره‌های اخیر برای پایه‌های چهارم، پنجم و ششم منتشر می‌شود. رشد دانش‌آموز در دههٔ ۶۰ نیز (با توجه به وضعیت اجتماعی و اقتصادی دوران جنگ تحمیلی) منتشر می‌شد و در بخش‌های گوناگون آن، هم دانش‌آموزان و هم بزرگسالان امکان انتشار مطالب خود را داشته‌اند. این پژوهش، به بررسی متون منثور روایی مجلهٔ رشد دانش‌آموز آن دهه، چه آن‌ها که دانش‌آموزان در بخش ثبت خاطرات نوشته‌اند و چه آن‌ها که نویسندگان حرفه‌ای یا معلمان در قالب داستان منتشر کرده‌اند، از لحاظ بازتاب مؤلفه‌های ادبیات کوچ پرداخته است. برای ثبت خاطرات دانش‌آموزان، در مجلهٔ رشد دانش‌آموز دههٔ ۶۰، بخشی با نام کلی «من جنگ را به چشم خود دیدم» پیش‌بینی شده بود که داده‌های این پژوهش مربوط به آن بخش است. از آنجا که تعداد خاطرات و داستان‌های این دهه زیاد و خارج از مجال یک مقاله است، به تعداد اندکی از آن‌ها بسنده می‌شود. اهم داده‌ها به قرار زیر است:

سال تحصیلی	داستان	خاطره	داستان و خاطره با موضوع «ادبیات کوچ»
۶۱- ۶۲	۲۸	۶	۱ داستان- ۵ خاطره
۶۲- ۶۳	۲۲	۵	۱ داستان- ۱ خاطره
۶۳- ۶۴	۴۴	۳	ـــــ
۶۴- ۶۵	۴۳	۳	۸ داستان- ۱ خاطره
۶۵- ۶۶	۳۴	۳	۱ داستان
۶۶- ۶۷	۴۷	۳	۱ خاطره
۶۷- ۶۸	ناموجود	ناموجود	ناموجود
۶۸- ۶۹	۳۸	ـــــ	ـــــ
۶۹- ۷۰	۴۳	۱	ـــــ

۱.۶ بررسی نمونه‌هایی از خاطرات دانش‌آموزان

در مجلهٔ رشد دانش‌آموز دههٔ شصت، بخش ویژه‌ای با عنوان «من جنگ را به چشم خودم دیدم» وجود داشت که خاطرات و تجربیات زیستهٔ دانش‌آموزان را در مورد جنگ و آسیب‌های مترتب بر آن با قلم خود ایشان منتشر می‌کرد. بیشترین مؤلفه‌های مربوط به کوچ در این بخش یافت شد که به نقل سه نمونه بسنده می‌شود:

جدول ۶-۱-۱. مؤلفه‌های ادبیات کوچ در خاطرات دانش‌آموزان دههٔ ۶۰

سال، شماره، صفحه	۶۱- ۶۲، ۱: ۱۲ و ۱۳
عنوان	من جنگ را به چشم خودم دیدم
نوع کوچ	اجباری
نویسنده/ راوی	مرتضی شیرمحمدی، کلاس پنجم، دزفول/ اول شخص مفرد
خلاصه	راوی، کودکی است که چهار ماه پس از شروع جنگ تحمیلی از شهر دزفول به اردوگاهی در جیرفت کوچ می‌کند. مردم جنگ‌زده در اردوگاه توی چادر و با وعده‌ی غذایی جیره‌بندی شده زندگی می‌کردند. راوی دلتنگ شهر و رزمنده‌ها است. او در اردوگاه به مدرسه می‌رود و با صبر و تلاش برای آینده می‌کوشد.
زمان	کوچ در بهمن ماه رخ داده، به پایان کوچ و بازگشت به شهر اشاره نشده است: «ما چهار ماه در شهر ماندیم. اما مجبور شدیم شهر را خالی کنیم و به اردوگاه جیرفت برویم.»
مکان	کوچ داخلی- شهر به شهر- دزفول به جیرفت: «در اردوگاه جیرفت، زندگی برای ما خیلی سخت بود. چون ما توی چادر و روی زمین زندگی می‌کردیم.»
زبان	به دلیل کوچ داخلی و درون مرزی، اختلاف زبانی برای فرد کوچنده در جامعهٔ میزبان وجود ندارد.
امید به آینده/ بازگشت	«او (معلم) گفت: من می‌دانم که زندگی در اینجا خیلی سخت است. اما شما هم باید صبر داشته باشید تا جنگ تمام بشود و ما پیروز شویم.»
قهرمان‌سازی	شخصیت کودک حس می‌کند می‌تواند با حضورش کمک‌کننده به قهرمان‌های دفاع مقدس باشد: «شهر خالی مانده است و ممکن است روحیهٔ رزمندگان اسلام ضعیف بشود.»
قوانین و سیاست‌ها	کوچندگان با جابه‌جایی درون‌سرزمینی حتی در جنگ بدون درخواست قانونی برای انتقال، به اردوگاه می‌روند: «ما چهار ماه در شهر ماندیم. اما مجبور شدیم شهر را خالی کنیم و به اردوگاه جیرفت برویم.»

جدول ۶-۱-۲. مؤلفه‌های ادبیات کوچ در خاطرات دانش‌آموزان دههٔ ۶۰

سال، شماره، صفحه	۶۲- ۶۳، ۷: ۳۰
عنوان	دانش‌آموزان نو قلم: خاطره‌ای از دوران تحصیلم
نوع کوچ	اجباری
نویسنده/ راوی	شهلا ملامحمدی، کلاس پنجم، محلات/ دانای کل
خلاصه	خاطره با توصیفی از فضای کلاس انشا شروع می‌شود. موضوع انشای کلاس این بود: «دربارهٔ دزفول، شهر جنگ‌زده چه می‌دانید؟». یکی از دانش‌آموزان کلاس، منصوره اهل شهر دزفول بود و راوی انشای

	خوانده شدهٔ او را به عنوان خاطره‌ای از دوران تحصیلش می‌نویسد. راوی به نقل از انشای منصوره، علت ترک ساکنان شهر دزفول را بیان می‌کند، از رشادت سربازان و پاسداران برای آزادسازی دزفول می‌گوید، وضعیت قبل و بعد از جنگ شهر را توصیف می‌کند و در پایان به امید پیروزی توسط سربازان و شهیدان به انشای خود خاتمه می‌دهد.
زمان	راوی از کوچ یک سالهٔ همکلاسی‌اش می‌گوید: «همهٔ ما می‌دانستیم که منصوره یک جنگ‌زدهٔ دزفولی است و مدت یک سال است که از دزفول به محلات آمده است. او بسیار مهربان و فروتن بود و با همهٔ بچه‌ها انس داشت.»
مکان	همکلاسی راوی کوچ کرده است؛ کوچ داخلی- شهر به شهر- دزفول به محلات: «دزفول، ای شهر زیبای من، ای شهر جنگ‌زده، من تو را دوست می‌دارم دوستت دارم به خاطر نخل‌های بلند و سر به آسمان کشیده‌ات، به خاطر گرمای لذت‌بخش تابستانت، دزفول، ای دزفول نمی‌دانم که چه شد که ترا ترک کردم. نمی‌دانم که چه شد یک روز مزدوران بعثی به تو هجوم آوردند و ما مجبور شدیم تو را ترک گوییم و به جای دیگری برویم.»
زبان	به دلیل کوچ داخلی و درون مرزی، اختلاف زبانی برای فرد کوچنده در جامعهٔ میزبان وجود ندارد.
امید به آینده/ بازگشت	راوی به نقل از فرد کوچنده می‌گوید: «دزفول ای شهر پر خاطره، من همیشه دوستت خواهم داشت. برادران پاسدار و ارتشی‌مان تو را از دست مزدوران می‌گیرند و برادران و خواهران جهاد سازندگی آبادت خواهند کردو خون شهیدان نخل‌هایت را آبیاری می‌کند»
قهرمان‌سازی	راوی به نقل از فرد کوچنده، برادران جانباز، شهیدان، خواهران و برادران جهاد سازندگی را افراد مؤثری در آزادسازی و آبادنی شهر می‌داند: «اما برادران جانباز ما هرگز تو را به صدام و صدامیان خونخوار تحویل نخواهند داد و تا آخرین قطرهٔ خونشان از تو محافظت خواهند کرد.» و «برادران پاسدار و ارتشی‌مان تو را از دست مزدوران می‌گیرند و برادران و خواهران جهاد سازندگی آبادت خواهند کردو خون شهیدان نخل‌هایت را آبیاری می‌کند».
قوانین و سیاست‌ها	منصوره یک جنگ‌زدهٔ دزفولی است که مدت یکسال پیش مجبور می‌شود به همراه خانواده‌اش از دزفول به محلات بیاید و در مدرسهٔ جدیدش درس بخواند: «همهٔ ما می‌دانستیم که منصوره یک جنگ‌زدهٔ دزفولی است و مدت یک سال است که از دزفول به محلات آمده است.»

جدول ۶-۱-۳. مؤلفه‌های ادبیات کوچ در خاطرات دانش‌آموزان دههٔ ۶۰

سال، شماره، صفحه	۶۴- ۶۵، ۵: ۳۰
عنوان	دانش‌آموزان نو قلم: کلاس، و همکلاسیهای آواره
نوع کوچ	اجباری
نویسنده/ راوی	حمزه افشاری، ۱۰ ساله، اصفهان، روستای کجوان کراج/ اول شخص جمع
خلاصه	راوی کودک، از زندگی دو معلم عشایر سخن می‌گوید. از اینکه روستای کجوان کراج مدرسه نداشته است، زیرا مردم مستضعف کراج بر اثر ظلم حکومت پهلوی به این روستا مهاجرت کرده بودند و چون قشر ضعیفی بودند به آموزش و فضای آن توجهی نشده بود. با پیروزی انقلاب اسلامی مردم درخواست آموزگار می‌دهند و دو معلم به آنجا آمدند. با شروع ماه مهر کلاس درس در مسجد روستا برگزار شد که پس از یک هفته، مجبور شدند به بیابانی کوچ کرده و آنجا کلاس برگزار کنند. با فرارسیدن زمستان از بیابان به قلعه‌ای رفتند که محل نگهداری گاوها بود. پس از یک هفته به امامزاده‌ای رفتند اما باز هم با مشکلی مواجه شدند. در پایان معلم‌ها دو چادر صحرایی دریافت کردند و آن سال تحصیلی را پایان داده و سال تحصیلی بعد را به همین شکل برگزار کردند.
زمان	در این متن شاهد سه بازهٔ زمانی کوچ هستیم: ۱-مردم روستا که پیش از انقلاب به آنجا مهاجرت کرده بودند: «تمام ملت آن از مردم ترک زبان و مستضعف بودند که بر اثر ظلم و ستم رژیم منفور پهلوی به

	این روستاها مهاجرت کرده بودند»؛ ۲–معلم‌های عشایری که برای تدریس به آنجا کوچ کرده بودند: «مردم به ادارهٔ آموزش و پرورش عشایری رفتند و آنها دو معلم دیگر دادند»؛ ۳–دانش‌آموزانی که به مدت دو سال تحصیلی متوالی برای برگزاری کلاس درس کوچ فرهنگی کرده و با مفهوم آوارگی (از نوع فرهنگی) آشنا شده بودند: «روز اول مهر بود که آن‌ها در مسجد درس را شروع کردند. ولی بیش از یک هفته نگذشت که آن‌ها معلمان ما را بیرون کردند گفتند شما باید در بیابان درس بدهید. ... و سال بعد هم همان معلم‌ها آمدند ولی دوباره از مدرسه و منزل خبری نبود و چادر هم نداشتند که بزنند و ما دوباره هر روز صبح‌ها میز و صندلی و تخته سیاه را برمی‌داشتیم و به بیابان می‌رفتیم.»
مکان	در این متن شاهد سه گروه کوچ‌نشینی هستیم: ۱– «تمام ملت آن از مردم ترک زبان و مستضعف بودند که بر اثر ظلم و ستم رژیم منفور پهلوی به این روستاها مهاجرت کرده بودند»؛ ۲– «اداره عشایری به آن‌ها دو نفر معلم داد و یک سال آن‌ها درس دادند ولی به علت نبودن مدرسه و منزل مجبور شدند مدرسه را ترک کنند و به جای دیگر بروند.»؛ ۳–«روز اول مهر بود که آن‌ها در مسجد درس را شروع کردند. [...] چندی نگذشت از آنجا کوچ کردیم و جای دیگری رفتیم. [...] به معلمان ما گفتند شما بروید داخل قلعه [...] دوباره گفتند بروید داخل یک امامزاده [...] معلمان ما مجبور شدند مدرسه را تعطیل کرده و به اداره عشایری بروند. ... معلم‌ها رفته بودند و دو عدد چادر گرفته بودند. [...] دوباره از آنجا کوچ کردیم. [...] چادرها دوباره پاره شد و ما دوباره آواره شدیم. [...] معلمان ما هم در داخل همان چادرها می‌خوابیدند و سال بعد هم همان معلم‌ها آمدند ولی دوباره از مدرسه و منزل خبری نبود.»
زبان	در این متن راوی به دلیل اختلاف زبانی، به فاصلهٔ طبقاتی، فرهنگی و زبانی اشاره می‌کند: «در روستای ما مردم دو گروه بودند یک عده ترک‌زبان و یک عده فارسی‌زبان چون که معلم‌های ما ترک‌زبان بودند فارسی‌زبان‌ها آن‌ها را اذیت می‌کردند. و به آن‌ها نه منزل می‌دادند، نه مدرسه. آن‌ها مجبور بودند که به این دانش‌آموزان محروم درس بدهند ولی در کجا و چگونه؟»
امید به آینده/ بازگشت	به مفهوم القای امید به آینده اشاره نشده است.
قهرمان‌سازی	راوی کودک در ابتدای نوشته‌اش از دو معلم عشایر نام می‌برد که گویا قدردان زحمات آن‌هاست. او متنش را این‌گونه شروع می‌کند: «می‌خواهم مقداری از زندگی دو معلم عشایری را که دو سال قبل در روستای کجوان کراج بودند برای شما بنویسم که شما هم آن را چاپ کرده، تا اینکه برای دیگران درس عبرتی باشد.» و درپایان متن می‌نویسد: «منظور اصلی من این بود که واقعاً این معلم‌ها چقدر زحمت می‌کشیدند و حتی در بیابان درس می‌دادند از شما خواهش می‌کنم این مقاله را چاپ کنید تا دیگران هم مانند این‌ها زحمت بکشند.»
قوانین و سیاست‌ها	دو معلم عشایر با مراجعه به ادراهٔ آموزش و پرورش درخواست انتقالی به روستای کجوان کراج می‌دهند. این دو معلم فقط با گذراندن یک مرحلهٔ قانونی (درخواست انتقالی) به روستای مذکور کوچ می‌کنند.

۲.۶ بررسی نمونه‌هایی از داستان‌ها

در مجلهٔ رشد دانش‌آموز دههٔ شصت به طور مرتب و در هر شماره، داستان‌هایی دربارهٔ موضوعات مختلف منتشر می‌شد که با توجه به حال و هوا و فضای اجتماعی آن دوران، برخی از این داستان‌ها درحوزهٔ ادبیات دفاع مقدس و حاوی مؤلفه‌های پررنگ کوچ بوده‌اند. نویسندهٔ این داستان‌ها اغلب بزرگسال، حرفه‌ای و گاهی بدون ذکر نام نویسنده در ابتدای داستان بوده است. برای مثال، سه نمونه از داستان‌ها با مؤلفه‌های کوچ، نقل می‌شود:

جدول ۶-۲-۱. مؤلفه‌های ادبیات کوچ در داستان‌های دانش‌آموزان دهۀ ۶۰

سال، شماره، صفحه	۶۱- ۶۲، ۳: ۱۲- ۱۷
عنوان	قصه‌ای از جنگ
نوع کوچ	اجباری
نویسنده/ راوی	نویسنده: بی‌نام/ داستان را شخصیت «مجید» روایت می‌شود.
خلاصه	پس از حملۀ عراق به ایران بسیاری از مردم جنوب کشور ترک شهرهایشان می‌شوند. راوی داستان، پسری است که به همراه مادر و برادر کوچکش از خرمشهر به تهران کوچ می‌کند. مجید و مادرش تمایلی به ترک شهر نداشتند، اما به اصرار دایی‌اش خرمشهر را ترک می‌کنند. مجید بسیار به دایی‌اش وابسته است، نه می‌تواند از او دور شود و نه می‌تواند روی حرفش حرف بزند. در لحظۀ خداحافظی با شهرشان، بسیار گریه می‌کنند، گویی ممکن است دیگر به آنجا بازنگردند. مادر به محض رسیدن به تهران، دو اتاق در خانه‌ای قدیمی اجاره می‌کند و مجید را در نزدیک‌ترین مدرسه به خانه ثبت نام می‌کند. مجید با محیط جدیدش، احساس غریبی می‌کند، با هیچکس دوست نمی‌شود و پیوسته در حال مقایسۀ وضعیت گذشته با لحظۀ حالش است و دلتنگ آن روزهاست. تا اینکه یک روز تصمیم می‌گیرد دیگر به مدرسه نرود. اما مادرش به خاطر دایی او را مجبور می‌کند برود. معلم مجید، پس از غیبت‌های چند روزۀ او دلیلش را می‌پرسد. مجید می‌گوید آنجا مدرسۀ او نیست. اما معلمش می‌گوید هر کس هر جا درس بخواند، آنجا مدرسۀ اوست و از او می‌خواهد که با همکلاسی‌هایش دوست شود. بعد از آن روز مجید با دوستانش برای دایی نامه می‌نویسند و آرزو می‌کنند که جنگ تمام شود تا به شهرشان بازگردند.
زمان	زمان کوچ و مدتی که در کوچ سپری می‌شود، نامشخص است. با توجه به روزهای آغاز جنگ، این مدت طولانی به نظر می‌رسد: «مادرم گفت: "پسرم، سرت را بالا بگیر و به نخل‌ها، به خیابان‌ها و به جاده نگاه کن. سرت را بالا بگیر و خوب به شهرت نگاه کن. ممکن است به این زودی‌ها نتوانیم برگردیم". بی‌اختیار فریاد کشیدم: "نه مادر." مادر به سختی لبخند زد و گفت: "امیدوارم پسرم. امیدوارم."».
مکان	کوچ داخلی- شهر به شهر- از خرمشهر به تهران: «ما جزء آخرین کسانی بودیم که شهر را ترک می‌کردند، اما باز هم مادرم برای ماندن پافشاری می‌کرد و با التماس به برادرش می‌گفت: "کجا می‌خواهم بروم؟"» و «ما به تهران رفتیم. [...] بعد از چند روز مادرم اسم مرا در مدرسه‌ای که در آن نزدیکی بود نوشت. مدرسه‌ای که با نیمکت‌ها و با حیاطش بیگانه بودم. مدرسه‌ای که فکر می‌کردم مرا شاگرد خودش نمی‌داند.»
زبان	به دلیل کوچ داخلی و درون مرزی، اختلاف زبانی برای فرد کوچنده در جامعۀ میزبان وجود ندارد.
امید به آینده/ بازگشت	راوی کودک برای گذراندن روزهای سخت دوری از شهر، دایی و همکلاسی‌هایش این‌گونه می‌نویسد: «با هیچکس دوست نبودم و تنها دلخوشی من نامه‌هایی بود که از دایی به دستم می‌رسید، روزی ده بار آن‌ها را می‌خواندم، حتی یکی از نامه‌ها را کاملاً حفظ شده بودم. [...] عکس و نامه‌های دایی بزرگترین امید من بود.» همچنین راوی بزرگسال از زاویه دید کودک، در کلاس انشا اینگونه از آینده سخن می‌گوید: «من می‌دانم که ما پیروز می‌شویم. آن وقت نخل‌های فرو افتاده را از نو می‌کاریم و دوباره خانه‌هایمان را می‌سازیم. ما به خانه‌هایمان بازمی‌گردیم.» و «آری من می‌دانم که پیروز خواهیم شد. آن وقت ما به شهر قشنگمان بازمی‌گردیم و با یاری خداوند آن را از نو می‌سازیم.
قهرمان‌سازی	راوی بسیار تحت تأثیر شخصیت دایی رزمنده‌اش است. او به حال دایی رزمنداش غبطه می‌خورد و دوست دارد که بماند و کنار دایی‌اش بجنگد: «دست دایی را گرفتم و گفتم: "دایی جان، خوش به حالت که می‌مانی و می‌جنگی. دلم می‌خواست در کنارت می‌جنگیدم"» و « دیگر وقتی برای دایی نامه می‌نوشتم تنها نبودم. بچه‌ها دورم جمع می‌شدند و پایین نامۀ من، نفری یک خط برای دایی می‌نوشتند. دایی دیگر فقط مال من نبود. او دایی تمام بچه‌های کلاس شده بود. همه او را می‌شناختند و برایش

	دعا می‌کردند.»
قوانین و سیاست‌ها	راوی در این داستان می‌گوید که با جابه‌جایی از شهرشان به تهران مادر به سرعت دو اتاق اجاره می‌کند و او در مدرسهٔ جدید ثبت نام می‌شود. در این داستان برای کوچ و گذراندن شرایط پس از کوچ موانع قانونی دیده نشده است.

جدول ۶-۲-۲. مؤلفه‌های ادبیات کوچ در داستان‌های دانش‌آموزان دههٔ ۶۰

سال، شماره، صفحه	۶۴- ۶۵، ۱: ۲۲- ۲۴
عنوان[۲]	گذری از ... خانه‌های سنگی
نوع کوچ	اجباری
نویسنده/ راوی	فریبا کلهر/ دانای کل
خلاصه	به علت فوت پدربزرگ و تنها شدن مادربزرگ، مزرعه بی‌سرپرست می‌ماند. پدر نرگس تصمیم می‌گیرد مدتی به همراه خانواده‌اش از شیراز به آستارا بروند تا امور را سروسامان بدهد. در طول راه پدر در شهرهای مختلی توقف می‌کند و دربارهٔ آن شهر توضیح می‌دهد.
زمان	زمان کوچ و انتقالی موقت مشخص نیست،
مکان	کوچ داخلی- «پدر ناگهان وارد شد و گفت: "یک خبر خوب!" ... پدر به مادر و بعد به نرگس نگاه کرد و گفت: "ما می‌توانیم برای مدتی به آستارا پیش مادر بزرگ برویم." [...]»
زبان	به دلیل کوچ داخلی و درون مرزی، اختلاف زبانی برای افراد کوچ‌کننده در جامعه‌ی میزبان وجود ندارد.
امید به آینده/ بازگشت	پدر خانواده برای رسیدگی به امور خانوادگی و کاری برای مدت کوتاهی می‌خواهد به همراه خانواده به آستارا کوچ کنند: «پدر نشست و گفت: "مدت‌ها است که من در فکر این هستم که پیش مادربزرگ برویم چون از روزی که پدربزرگ مرده، او خیلی تنها شده است مزرعه هم بی‌سرپرست مانده است. برای همین می‌توانیم مدتی با خیال راحت از شیراز به آستارا برویم."»
قهرمان‌سازی	به قهرمان یا الگوی مشخصی اشاره نشده است.
قوانین و سیاست‌ها	شخصیت مادر در داستان از پدر می‌پرسد که آیا مهاجرین جنگی در نورآباد هستند یا خیر! این پرسش نشان می‌دهد که کوچ از مناطق جنگ‌زده به دیگر مناطق امن درون‌سرزمینی امری شایع بوده است.

جدول ۶-۲-۳. مؤلفه‌های ادبیات کوچ در داستان‌های دانش‌آموزان دههٔ ۶۰

سال، شماره، صفحه	۶۵- ۶۶، ۱: ۶- ۱۰
عنوان	دنیای عاطفه
نوع کوچ	اجباری
نویسنده/ راوی	فروزنده خداجو/ دانای کل
خلاصه	عاطفه دختری است که بر اثر بمباران در شهرش، دست و شانه و دنده‌هایش می‌شکند و به بیمارستانی در شهر دیگری منتقل می‌شود که در داستان نام شهر مبدأ مقصد ذکر نشده است. او در بیمارستان با پرستارها و دکترها رابطهٔ خوبی داشت. یک روز دختری هم سن و سالش به نام مریم در اتاق او بستری می‌شود. مریم دختر ساکتی بود که به علت حملات هوایی، خواهرش را از دست داده بود و پایش آسیب دیده بود. عاطفه هر چه تلاش می‌کند تا با او دوست بشود و هم‌صحبت شود، موفق

	نمی‌شود. مریم با هیچکس حرف نمی‌زند. تا اینکه یک روز طی تماس پدر عاطفه با بیمارستان، زمان مرخص شدن عاطفه فرامی‌رسد. مریم با شنیدن این خبر، عروسک گِلی عاطفه را می‌شکند، چون دوست نداشته عاطفه از پیش او برود. پس از شکستن گلنار، آن دو با هم دوست می‌شوند.
زمان	زمان کوچ و انتقالی موقت مشخص نیست، اما در متن به ماه‌ها بستری بودن در بیمارستان و عقب افتادن از درس و تحصیل اشاره شده است: «اگر شهرمان را بمباران نکرده بودند، اگر دست و شانه و دنده‌های من نشکسته بود، الآن کلاس چهارم بودم.»
مکان	کوچ داخلی–اما شهر مبدأ و مقصد عاطفه و مریم نامشخص است: «درد عجیبی وجود عاطفه را پر کرد. یاد اولین روزی افتاد که به این اتاق آمده بود. اولین روزی که پدر او را گذاشت و به شهر خودشان برگشت.» و «دلم می‌خواست هر روز پدرم را می‌دیدم، اما نمی‌شود. چون او توی شهر خودمان کار دارد. او باید از خواهر و برادرهای دیگرم موظبت کند.» و بازگشت عاطفه به شهرش: «دکتر گفت که با همین گچ هم می‌توانم به شهر خودمان برگردم. گلنار هم خوبه. کی می‌آیی؟ پس فردا می‌آیی [...] پس من ساکم را می‌بندم.»
زبان	به دلیل کوچ داخلی و درون مرزی، اختلاف زبانی برای افراد کوچ‌کننده در جامعهٔ میزبان وجود ندارد.
امید به آینده/ بازگشت	با وجود جنگ، عقب ماندن از سال تحصیلی، دوری از شهر خود، راوی کودک می‌گوید: «اما من غصه نمی‌خورم. چون پدرم می‌گوید همه چیز درست می‌شود.»
قهرمان‌سازی	به قهرمان یا الگوی مشخصی اشاره نشده است.
قوانین و سیاست‌ها	در جنگ و بمباران، دولت برای کوچ هموطنان تلاش می‌کند و زخمی‌ها را برای دریافت امکانات رفاهی– درمانی به شهرهای دیگر می‌فرستد و کوچنده با آگاهی از کوتاه مدت بودن اقامتش در جامعهٔ دوم، هیچ‌گونه اقدامات قانونی انجام نمی‌دهد.

۷. نتیجه‌گیری

اساساً توجه به مقولهٔ کوچ در دههٔ ۶۰، ماحصل شرایطی است که مردم، اعم از کودکان و بزرگسالان، ناگزیر از آن بوده و چنانچه پیش‌تر اشاره شد این مفهوم هم در زیست روزمرهٔ آن‌ها و هم در جهان‌بینی فرهنگی– اجتماعی‌شان سایه افکنده است. بر اساس نمونه‌های بررسی شده نگاه راوی بزرگسال و راوی کودک در این مسأله با یکدیگر متفاوت بوده است؛ به این شکل که راوی بزرگسال کوچ را حاصل جبر سیاسی، اجتماعی یا اقتصادی و راه حلی برای مراقبت از خود و خانواده می‌دیده و با نگاهی حماسی– ملی انگیزه‌ای برای دفاع از کیان سرزمین می‌یافته است. این در حالی است که نگاه کودکان به مسألهٔ کوچ سرشار از دلتنگی، ترس همراه با امید و اعتماد به قهرمان‌های نوین بوده است.

بر اساس این پژوهش مؤلفه‌های ادبیات کوچ عبارتند از:

- کوچ عموماً خانوادگی/ دسته‌جمعی صورت می‌پذیرد؛ درحالی‌که مهاجرت در اغلب اوقات به تنهایی و فردی رخ می‌دهد. در کوچ با جابه‌جاییِ خانوادهٔ گسترده (اعم از خانوادهٔ راوی به همراه خانوادهٔ اقوام) مواجهیم (مثلاً در ایام جنگ تحمیلی، خانوادهٔ

راوی به همراه خانوادهٔ دایی، خاله، عمو و ... از شهرناامن به شهر امن‌تر یا اردوگاهی کوچ کرده‌اند.

- کوچ عموماً (و نه همیشه) مبتنی بر امید بازگشت به وطن است. کوچنده زندگی در سرزمین مقصد را موقتی و گذرا می‌داند و ایام خود را با خاطرات سرزمین مبدأ و امید فراوان برای بازگشت می‌گذراند (هرچه سن کوچنده کمتر باشد، امید به بازگشت در او بیشتر و خوش‌بینانه‌تر است). بدیهی است که بازگشت به سرزمین مبدأ (هم برای مهاجران و هم برای کوچندگان) ارتباط تنگاتنگی با شرایط اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و... داشته، به تنهایی در اختیار مهاجر و کوچنده نیست.
- در کوچ که عموماً حرکت و انتقال درون‌سرزمینی رخ می‌دهد، با اختلاف بنیادین زبان یا زبان دوم مواجه نیستیم؛ اختلاف زبانی میان سرزمین مبدأ و مقصد اغلب در حدّ تفاوت لهجه است؛ در صورت وجود گویش متفاوت میان مبدأ و مقصد نیز، زبان رسمی و معیار (فارسی) که در کتاب‌های درسی و رسانه‌های جمعی به کار می‌رود، ایجاد ارتباط را ممکن و میسور می‌سازد. (در حالی که در مهاجرت، اساساً زبان سرزمین مبدأ و مقصد متفاوت بوده، مهاجر برای ایجاد ارتباط ناگزیر از آموختن زبان دوم است.)
- در کوچ به سبب حرکت و انتقال درون‌سرزمینی، کوچنده با قوانین و سیاست‌گذاری‌های جدید مواجه نمی‌شود (مگر در حد سنت‌ها و هنجارهای محلی).
- در کوچ (که مبدأ و مقصد هر دو در جغرافیای سرزمین مادری می‌گنجند) کوچنده با یک فرهنگ کلان مشتمل بر خرده‌فرهنگ‌های متعدد مواجه است. (اما مهاجر به سبب فاصلهٔ مکانی بسیار میان مبدأ و مقصد با فرهنگ‌های متفاوت مواجه است که عموماً خود را در قالب خاطرات وابسته به مکان در ادبیات نشان می‌هد.)
- در ادبیات کوچ و مهاجرت کارکرد اسطوره‌ها و قهرمانان تفاوت‌های بنیادینی دارد: اسطوره‌ها و قهرمانان در ادبیات کوچ، دارای کارکرد هیجانی، امیدبخشی و حماسی هستند. (در ادبیات مهاجرت اشاره‌های فراوان به قهرمانان و اسطوره‌های ملی، کارکرد حفظ و تقویت هویت ملی مهاجر را ایفا می‌کند.)

- ادبیات کوچ بیشتر برای مخاطب درون‌مرزی و تبیین مشکلات مادی و معنوی کوچندگان به سایر هم‌میهنان و جلب توجه حکومت برای حمایت از کوچندگان و ثبت در تاریخ نوشته می‌شود. (در حالی که ادبیات مهاجرت دو کارکرد عمده دارد: بیان دلتنگیِ ناشی از غربت برای هموطنان و جلب توجه جهانیان به سرزمینِ درحاشیه مانده.)
- بسته به این‌که راوی در ادبیات کوچ، کودک یا بزرگسال باشد، کانونی‌سازی و تمرکز بر مسائل متفاوت است: نوشته‌های کودکان کوچنده، بنابر کانونی‌شدگی بیرونی بیشتر بر دلتنگی، خشم و ناسازگاری با جامعهٔ میزبان ناشی از جدایی و امید برای بازگشت متمرکز است و کوچِ ناشی از جنگ برای آن‌ها مثل یک بازی است (بازی‌ای که بیش از شادی، سبب غمگین‌شدن کودک می‌شود.)؛ اما در نوشته‌های بزرگسالان کوچنده، بنابر کانونی‌شدگی درونی احساس عدم امید به بازگشت و پذیرش زندگی جدید در جامعهٔ میزبان پررنگ‌تر به چشم می‌خورد.

شایان یادآوری است که هرچند جامعهٔ مورد بررسی این پژوهش، نوشته‌های کودکان و نوشته‌هایی برای کودکان بوده است، ابداً نباید پنداشت که ادبیات کوچ منحصر به مخاطبان کودک (و نوجوان) است. همچنین در رمان‌های نوجوان به‌ویژه در حیطهٔ ادبیات دفاع مقدس مبحث کوچ کاملاً قابلیت بررسی دارد که خارج از حوزهٔ این مقاله است. این پژوهش برای نمونه به بررسی مجلات رشد دانش‌آموز از این منظر پرداخته است و بدیهی است که سایر آثار روایی با مخاطبان متفاوت نیز قابلیت بررسی این مؤلفه‌ها را دارند.

پی‌نوشت‌ها

۱. شاعران و نویسندگان مهاجر به هر دلیلی که باشد کوله باری از اندوه جدایی از سرزمین خود و مردم آن را در شعر و اثر خویش منعکس می‌کنند. ناصرخسرو قبادیانی یکی از شاعران بنامی است که همچون سعدی، مولوی و... تجربهٔ مهاجرت را در زندگی‌اش داشته و بدین ترتیب دوری خویش را از وطن در قالب کلمات با این مضمون پدیدار ساخته است.

۲. این داستان با عنوان «گذری از ...» در هشت قسمت و هشت شمارهٔ متوالی منتشر شده و هر قسمت به معرفی یک شهر در طول مسیر کوچ پرداخته است.

کتاب‌نامه

احمدزاده، شیده (۱۳۹۱)، «مهاجرت در ادبیات و هنر: مجموعه مقالات نقدهای ادبی- هنری»، تهران: سخن.

اخوت، احمد (۱۳۹۸)، «نقش‌هایی به یاد: گذری بر ادبیات خاطره‌نویسی». چاپ دوم، تهران: نشر گمان.

افتخاری، محمد (۱۳۹۸)، «غم غریبی و غربت»، تهران: نشر فنجان.

بارت، ر (۱۳۵۲)، «نقد تفسیری»، ترجمهٔ محمدتقی غیاثی، چاپ اول، تهران: امیرکبیر.

باطنی، محمدرضا (۱۳۶۹)، «زبان و تفکر: مجموعه مقالات زبان‌شناسی»، چاپ چهارم، تهران: فرهنگ معاصر.

تفرشی مطلق، لیلا (بهار ۱۳۸۹)، «مطالعات پسااستعماری ادبیات مهاجرت»، مجلهٔ علوم سیاسی (دانشگاه آزاد کرج)، شماره ۱۰، صص ۲۱۱ - ۲۲۲.

تندروصالح، شاهرخ (۱۳۹۹)، «نوشتن در غربت: جستارهایی پیرامون ادبیات در جهان امروز»، تهران: نشر گستره.

تولان، مایکل (۱۳۸۳)، «درآمدی نقادانه- زبان‌شناختی در روایت»، ترجمهٔ ابوالفضل حری، تهران: بنیاد سینمایی فارابی.

حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۷۵)، «حافظ به سعی سایه»، چاپ ششم، تهران: نشر کارنامه.

دانشنامهٔ ادب فارسی (۱۳۷۶)، به سرپرستی حسن انوشه. جلد دوم، چاپ اول، تهران: سازمان چاپ و انتشارات.

دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۳۷)، «لغت‌نامهٔ دهخدا»، تهران: مؤسسه دهخدا.

رحیمی، ابوالقاسم و مصطفی باقری و جعفر توانا علمی (بهار ۱۳۹۴)، «غم غربت (نوستالژی) وطن در سروده‌های محمدرضا شفیعی کدکنی»، فصلنامهٔ پژوهش‌های ادبی و بلاغی، شماره ۲ (پیاپی ۱۰)، صص ۴۵ - ۶۱.

رستگارفسایی، منصور (۱۳۸۸)، «اسطوره‌های پیکرگردانی»، چاپ دوم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

رضایی، سمیه؛ فسایی، جعفر (۱۴۰۱). «مقایسهٔ نیازها (بقا، عشق، تفریح، آزادی، قدرت) در داستان‌های برگزیدهٔ کودکان و نوجوانان براساس نظریه گلاسر»، دو فصلنامهٔ پژوهش‌های بین رشته‌ای ادبی، ۴ (۸)، ۱۸۲- ۲۲۱.

زنجانی، حبیب‌الله (۱۳۹۲)، «مهاجرت»، چاپ سوم، تهران: سمت.

ساک، کریانگ و کیتی شیایزری (۱۳۹۳)، «حقوق بین‌الملل کیفری»، ترجمهٔ بهنام یوسفیان و محمد اسماعیلی، تهران: سمت.

عشقی سردهی، علی (۱۴۰۰). «بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامهٔ پلکان اکبر رادی»، دو فصلنامهٔ پژوهش‌های بین رشته‌ای ادبی، ۳ (۶)، ۲۲۰– ۲۵۵.

قبادیانی، ناصرخسرو (۱۳۵۷)، دیوان حکیم ناصرخسرو قبادیانی، بـه اهتمـام مجتبـی مینـوی و مهـدی محقق، جلد اول، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.

کارنوا–ترابی، دومینیک و مرضیه خزائی (پاییز و زمستان ۱۴۰۰)، «مهاجرت، ازخودبیگانگی یا چندرگـه شدن: بررسی تطبیقی دو رمان راز بازگشت و سرزمین نوچ»، نقد زبان و ادبیات خارجی، شماره ۲۷، صص ۷۹ – ۱۰۰.

مدرسی، یحیی (۱۳۹۳)، «زبان و مهـاجرت: پیامـدهای زبـانی مهـاجرت ایرانیـان بـه امریکـا»، تهـران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

مشیری، رحیم (۱۳۸۷)، «جغرافیای کوچ‌نشینی»، چاپ دهم، تهران: سمت.

نجومیان، امیرعلی (۱۳۹۱)، «(بسط تجربهٔ مهاجرت و تخیل کودکی: خوانشی از فیلم بال‌های اشتیاق) در: مهاجرت در ادبیات و هنر». تهران: سخن، صص ۱۳۵ – ۱۵۳.

نجومیان، امیرعلـی (۱۳۸۹)، «(تجربـهٔ مهـاجرت و پـارادوکس هماننـدی و تفـاوت) در نشـانه‌شناسـی فرهنگ(ی): مجموعه مقالات نقدهای ادبی– هنری»، تهران: سخن.

وفایی، عباسعلی (۱۳۸۷)، «سفردر آینه: نقد و بررسی ادبیات معاصر»، تهران: سخن.

ویلفرد، ال و دیگران (۱۳۷۰)، «راهنمای رویکردهای نقد ادبی»، ترجمهٔ زهرا میهن‌خواه، تهران: اطلاعات.

یزدانی، کیقباد (۱۳۸۷)، درآمدی بر ادبیات مهاجرت و تبعید، تهران: نشر چشمه.

Frank, soren. (2008), migration and literature. New York: PalgraveMacmillan.

Mishra, Sudesh. (2002), "Diaspora Criticism", in Introducing Criticism at the 21st Century, ed. Julian Wolfreys, Edinburgh, Edinburgh University Press.